Тыва Республика
номунуң
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 186 (15160) ◆ 1993 чылдың октябрь 2, суббота

Солунга ат салган шагы 20.45. Садар өртээ 20 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының чээрби үшкү сессиязы

АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫ ТҮҢНЕЛДИГ БОЛГАН

Сессия үш дугаар хүнүнде, сентябрь 30-де, дүшү соонда болган кежээки хуралында Тыва Республиканың хоойлулар—төлевилелдерин чугаалажыры уламчылаан.

«Тыва Республикада банкылар болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылыр эдилге комиссиязының мурнунда депутат **А. И. Семенов** аңаа кандыг эдилгелерни киргеннин чүүлдер аайы-биле чугаалаан. Депутаттар төлевилелди кичээнгейлиг сайгарып, чугаалашкан. Хоойлуну күштүг кылдыр бадылаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** сөс алгаш, Башкылар хүнүн таварыштыр депутат-башкыларга ишиг байырны чедиргеш, оларның берге болгаш хүндүлүг ажыл-чорудулгазыга челиишкиннерни, амыдыралга аас-кежикти, кадыкшылды күзээн. Тыва Республиканың айыл чок чорук министри Чанмыр Александрович Удумбарага генерал-майор шериг атты тывысканы-биле холбаштыр К. А. Бичелдей байыр чедиргеш, ажыл-чорудулгазыга үреткеннелиг болуунуң күзээн. Депутат Виталий Петрович Сургутанов Тывага 35 чылдарының дургузунда челиишкиннинг ажылдап, республиканың экономиказын хөгжүдер керекке болгунуң чогуур үлүүн кирген, бо болчушкун-биле аңаа ишиг байырны даога чедирген.

Йиги-бүрү айтырыгларны чугаалажырыңче сессия шилчээн.

«Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның турасказалының дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединин 1992 чылдың сентябрь 19-та № 359 доктаалының бирги пунктузунда С. К. Токаның политиктиг репрессияларга киржилгези бар бе, чок бе дээрзин хынап көөрүп республика прокуратуразынга саналдаан турган. Ол хынаалданы ылап шыг, хынамчалы чорудар сорулга-биле беш кижи составтыг ажылчын бөлүктү тургускаш, кежигүннеринге тус-тус даалгаларны берген турганын прокурор айыткан. Ол өзугаар олар бар архив материалдары, документилери-биле таныжып, хынаан, чамдык херечилериң көрген-билгениниң дугайында өчүүн алган. Оон соонда чыгдынган, илереттинген документилерин республика прокуратуразы ханы сайгарып, анализтен көрген. 30-40 болгаш 50 чылдарда болуп турган массалыг репрессияларга С. К. Токаның киржип азы киришпейн турганының фактыларын суд чуруму-биле кем-херек үүлгедип деп хынаарының хоойлу өзугаар үндезинин чок болуп турарының дугайында түңнелди үндүргенин ол дыңнаткан.

Бындыг-даа болза дыка хөй документилернин, факт-барымдаалардың айтып турарын өзугаар алырга. С. К. Токаның илеткелдериниң, чугааларының, саналдарының утказында «контролар»-биле демиселди күштелдирер, одарны илередир, шыңгыы хемчеглер алыр дээн кыйгырыглар бар болуп турарын демдеглээн. Херек кырында улустарны буруудадыр документилерге ол ат салбаан болган, ол шыкаш хуузунда истелге чорудулгаларына киришпээн. Партиялың удурткучузу, күрүнениң баштыңчызы кижи болгаш 1930-40, 1950 чылдарда болган массалыг политиктиг репрессияларга С. К. Тока хууда моральыг, хамаатты бүрүүзү бар, ону шиитпирлиг-биле бүрүү шавары чептүг болуп турарын прокурор чугаалаан.

Оон ангыда прокурор хуузазы шагда-ла өрткен кем-херек оттурарын, мөчээн кижини кем-херекке онаарын истелге органнарын хоойлу өзугаар хорудар турарын дыңнаткан. Бо талазы-биле Россия Федерациязының Чиңгис прокуроры, Калмыкияның болгаш өске-даа республикаларның прокуратуралары-биле харылзашкаш, арга-сүмени айтырып чугаалашкан. Олар хуузазы шагда өрткен бурууллуг кем-херектерге херек оттурбайн турар болган.

С. К. Токаның политиктиг репрессияларга киржилгези бар бе азы чок бе дээрзин хынап, тодарадыр улуг ажылга идепкейлиг киришкен Тыва Республиканың Дээди Совединге, Тыва Республиканың Президентизинге, «Мемориал» ниитилелинге, солуннар редакцияларынга, хамаатыларга өөрүп четтиргенин ол илереткен.

Республика прокурорунуң информациязының талазы-биле сапал бээр үүзелдиг депутат чок болган.

Бо айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди Совединин доктаалының төлевилелин чугаалажырыңче сессия кирген.

Бир дугаарында депутат **Д. Л. Тинмей** сөс алгаш, доктаалдың доктааткан кезинин бешки, алдыгы үүлдерингe хамаарыштыр бодунуң хууда болалдарын илереткен. Тодаргайларга, С. К. Токаның адыбиле адаан объектилерни эде адаар, Кызылда С. К. Токаның турасказалын дүжүрер деп айытканынга удурланган.

Тыва Республиканың Президентизинин төвүлекчизи, депутат **В. Б. Багай-оол** политиктиг репрессияларга С. К. Токаның буруузунуң улуун, ону бичедетпейн турарын чугаазының эгезинде демдеглээн. Тока дээрге Тываның төөгүзү-биле сырый холбаалыг, ол төөгү-биле демисежир арга чогун айткан. Доктаалдың адды дугаар үүлүүлүнде С. К. Токаның турасказалын дүжүрер деп айтканын ол шын эвес деп санаан. С. К. Токаның турасказалын дүжүрер бе азы дүжүрбес бе дээрзинин дугайында Тываға референдум эрттирер саналды ол кирген.

Депутат **Г. Ч. Ширшин** индирге үүнүп келгеш, бо дээрге Тываның төөгүзү-биле сырый холбаалыг парын, берге айтыр дээрзин демдеглээн. Депутат В. Б. Багай-оол шын саналды бергенин айыткаш, ону бүрүү-биле ол деткээн. С. К. Тока удурткучу, чогаалчы кижи-дир, оон турасказалы турарын, оон ады-биле адаан объектилерни хевээр арттырарын саналдаан.

«Мемориал» ниитилелинин баштаар черинин кежигүнү **М. А. Шур-оол** санал бергеш, С. К. Тока политиктиг репрессияның удурткучузу, Тываның экономиказын суларатка, чер девискээрин өске чурттарга берипкен кижи деп буруудаткан. Оон турасказалын ап октаарын негээн.

Доктаалды үүлдер аайы-биле депутаттар сайгарып чугаалашкаш, элээн хөй үүлдерни казыыр шиитпирни хүлээп алганнар. Оларның аразында С. К. Токаның ады-биле адаан черлерни өскээр адаар, С. К. Токаның турасказалын дүжүргеш, музейге дамчыдып бээр дээн үүлдер-биле депутаттар чөпшээрешпээн болгаш ону доктаалга киирбээн. Оон соонда бо айтырыгга хамаарышкан доктаалды сессия хүлээп алган.

«Тыва Республиканың Конституция комиссиязының дугайында» дүрүмүнүң төлевилелинин талазы-биле бо комиссияның харысалгалыг секретары депутат **К. Д. Кара-Сал** дыңнадыг кылган. Дүрүмүнүң төлевилелинге хамаарыштыр чамдык эдилгелерни Тыва Республиканың Дээди Совединин комитет даргазы **Н. А. Ондар** кылган соонда дүрүмнү депутаттар хүлээп алган.

Тыва Республиканың культура, кино, туризм министри, Тываның ыдыктыг ырызын — Гимнин хүлээп алыр комиссиясының даргазы **Ч. Ч. Ондар** бо ажыл кандыг байдалдыг чоруп турарын депутаттарга таныштырган. Беш катап хуралдаваш, кирген сөстерниң, аялгаларның бүгү талалыг анализин кылган. «Тооруктуг долгай таңдымны» эде кылырын саналдап турарлар. Оон талалакчылары-даа, удурланыкчылары-даа бар. Боду хуузунда аңаа удурланын турарын дыңнаткан. Чогаалдар комиссияга кээп турар, ажылды уламчылаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы **Б. С. Шыырап** сөс алгаш, ыдыктыг ыры дугайында айтырытны ийи чыл чугаалажып келгеш, түңнел чок болганын шүүмүүлээш, бир эвес боттарывыс чогаалдып шыдаар арга-шинээвис чок болза, өске черлерге чагыг киирерин саналдаан.

Тываның ыдык ырызын хүлээп алыр комиссия бодунуң ажылын түңнелдиг уламчыларын дааскаш, октябрь, ноябрь айда шилиттинген төлевилелди сессия киирип кээрин саналдаан. Чүге дээрге бо база чугула айтырыг болур.

Хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларына хостуг өртекти киирер деп турары-биле холбаштыр эвээш хандырылгалыг хамаатыларның социал көмгелалын күштелдирер сорулга-биле «Хамаатыларның эвээш хандырылгалыг бөлүктөри хлеб садыл алырына пособиениң хемчээлинин болгаш ону тыпсырыының чурумунуң дугайында» Россия Федерациязының Министрлер Төвүлелинин — Чазааның доктаалын күүседир талазы-биле чүүү кылза чогуурун Тыва Республиканың Чазааның хуралына чугаалашкан. Ол хуралдың шиитпирининң дугайында ТР-ниң Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап дыңнадыгны кылган.

Тыва Республиканың үлетчүр, энергетика, транспорт, химия министри Н. Б. Дьяков бо чылын Тываға болган үер-чайыктың чедирген коргаралының, кылдылган ажылдарының, моон соңгаар чорудар хемчегларни дугайында депутаттарның өөрүшкүлүн алыр эн чугула айтырыг деп санаан.

Оон-биле ТР-ниң Дээди Соведининээлчеглиг чээрби үшкү сессиязы бодунуң ажылын дооскан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ДҮЖҮТ ДЭЭШ ХУУДА ХАРЫЫСАЛГА

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак дүжүт ажаалдазы-биле холбаштыр районнар чагыргаларының даргалары-биле хуралды эрттирген.

Частың, чайның болгаш ылаңгыя күстүң чаъс-чайыктыг, соок үеларын өөр ажылдыг бүгү кижилерни берге байдалдарга таварыштырып, тараанның бүдүрүкчүлери — хөй-хөй ажыл-агыйлар дүжүт ажаалдазынче каш хонук бурунгаар кирген деп чугаалаар болза частырыг чок. Ол дээрге мурнуку чылдарга деңнээрге, барык бүдүн ай озаллап турардыр. Үе кончуг дүрген хемчеглер алырын негеп келген, ылаңгыя республикада бар комбайнарны долу күчүзү-биле ажылдатпас болза, ажаалда дыка орайтап турар.

Бо чылдың дүжүдүүн салым-чолу дээш Президент Ш. Д. Ооржак районнар чагыргаларының даргаларыңа түс-туста даалгаларны берген. Ылаңгыя картофель ажаалдазын октябрь 3-те дооскан, кол күштү тараа кезилдезинче мөөнеп, кышкы үеде четчир саинын картофельди болгаш ногаа аймаан курлавырлаарын негээн.

Хуралга дүжүт ажаалдазының үезинде кыыр-чаар материаллар болгаш артык кезектер-биле хандырылга айтырыын база ишиттирлеп чугаалашкан.

Ол хүн Ш. Д. Ооржак Каа-Хем болгаш Таңды район чагыргаларының даргалары болгаш Чазак Даргазының бирги оралакчызы В. О. Оюн оларбиле ажыл-агыйларны кезий ужуткан. Олар «Леннинч орук» совхозтуң Хайырлыгга, «Улуг Октябрьның» Саргалга, «Кызыл туктуң» Улуг-Ажыкка, «Россия» совхозтуң тараа ажаар бригадазынга, «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң ийнги бригадазынга, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында ажыл шагы эртежик доостун турар, а чамдык черлерде комбайнерлер харын-даа дүн ортузунда чаңыр турар.

Хөй тараалыг бо районда дүжүт ажаалдазын үе-шаанда эки доозуптар болза, чүс-чүс миллион акша-тегериктен ажылдап алырының аргалары бар дээрзин ужуражылгалар соонда Президент айыткан.

Президентиниң парлалга албаны.

«АК-ДАШ» АЖЫЛ-АГЫЙДА

Таңды районда Комбужап Оюннуң удуртканы «Ак-Даш» арат болгаш тараачын ажыл-агыйы бо чылын багай эвес ажылдааш, хөй дүжүттү өстүрүп алган. Хоочун тараажы бодунуң оолдары-биле демнежип алгаш, 100 гектар ажыг черге кызыл-тасты база бир гектар ажыг черге картофельди өстүрген болгаш оларның дүжүлү эки болган. Кызыл-тасты бир гектардан ортумаа-биле 10-12 центнерни алган.

Бо хүннерде Оюннарның ажыл-агыйында үш МТЗ-80 трактор болгаш бир Т-150 база бир чүк машинаны дүжүт ажаалдазында доктаамал ажылдап турар. Демниг арат өг-буе чүле чер ажылын сайыраадыындан аңгыда, улуг-биче бода болгаш шөөр малды база азыраан турар. Оон иштинде хаваанар база эвээш эвес. Келир кышка үткүштүр өг-буе 250 тонна сигенни белеткеп алган. Оон кырынгы саваң база хөйү-биле немежип.

Оюннарның өг-бүдези бо чылын тарып өстүрүп алган таразын болгаш картофельди база чамдык бода малынны эдилер дужаан, садып-сайгарып турган, күрүнеден алган чээлизин долузу-биле төлептеп деп дугурушкан.

(Бистин-корр.)

ШАЛЫҢЫН ӨСТҮРГЕН

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Россия Федерациязының субъектилериниң төлөлекчилерлиг эрге-чагырга органнарының болгаш чер-черниң бот-башкарылга органнарының, Россияның суд эрге-чагырга болгаш прокуратура органнарының ажылдакчыларының шалыңын 1993 чылдың сентябрь 1-дек эгелеп 1,8 катап бедидер-дугайында Чарлыкка Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин ат салган.

КҮРҮНЕ ДЕТКИМЧЕЗИН КӨРГҮЗЕР

◆ Чазак хуралы ◆

Тыва Республиканың Чазааның эвлчеглиг хуралы болуп эрткен. Ону республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак башкарып эрттирген.

Тыва Республиканың Чазааның хуралынга баштай-ла «Тыва Республиканың экономиказын чогумчуларының болгаш социал байдалын хөгжүдериниң талазы-биле соңгаарладыш болбас хемчегер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың сентябрь 2-де үндүрген 1045 дугаарлыг Чарлыын күүседир талазы-биле хемчеглер дугайында Россия Федерациязының Министрлер Төвүлелинин — Чазааның доктаалын боттандырар талазы-биле хемчегер дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Ол доктаалдың күүселдезин дүргедир сорулга-биле бистин республиканың Чазаа тускай доктаалдың төлевилелин хүлээп алган болгаш ажылдап кылдынган хемчегларны — шыгыы сагыырын министерстволарның, ведомстволарның, бүдүрүлгелериниң болгаш организациялардың удуртукчуларынга дааскан Россия Федерациязының Чазааның доктаалын күүседир талазы-биле хемчегларда мындыг чүүлдер бар:

— РФ-тың министерстволарынга болгаш ведомстволарынга алгы тон даараар фабриканың, Кызылга дүжүмдап кылыр бүдүрүлгенин, республика типографиязының, чыыш ажылдап кылыр бүдүрүлгелер комплексизин, Каа-Хемнің кежир көвүрүгүн, Бии-Хемге, Моген-Бүренге, Балыктыг-Хемге биче күштүг ГЭС-терни тударынга болгаш өске-даа үүлдергe акшаландырыышкынның айтырыын чугаалажып көрүнүп белеткелин хандырар. Ол ышкаш Кызылда амгы тускай доктаалдың төлевилелин хүлээп алган болгаш ажылдап кылдынган хемчегларны — шыгыы сагыырын министерстволарның, ведомстволарның, бүдүрүлгелериниң болгаш организациялардың удуртукчуларынга дааскан Россия Федерациязының Чазааның доктаалын күүседир талазы-биле хемчегларда мындыг чүүлдер бар:

Республиканың хоорайларын, суурларын, чурттакчылыг черлерин чаагайжыдарының, аштап-арыглаарының талазы-биле он хонукту чаалаар дугайында айтырыгны чугаалашкан, октябрь 4-тен 13-ке чедир ону эрттирериниң, оон түңнелдерин чоннуң хуралдарынга үндүрериниң түс черлериниң чагырга даргаларынга дааскан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

«Шынның» корреспондентизи.

Профөөредилге черлеринде

АЖЫЛЧЫН КАДРЛАР ОЛАРДАН ҮНЕР

Россия Федерациязының профессионал-техниктиг училищелер системазы улус ажыл-агыйының бүгү адырларын тускай мергежилдиг ажылчын кадрлар-биле хандыр-бышаан, улуг деткимче-дузаны берип турар. Профессионал-техниктиг училище аныяк ажылчын кижиниң хамаатты мөзүг-шынарын хевирлеп түргузарынга болгаш тускай мергежил талазы-биле аңаа быжыг билиг бээринге база бир чугула школа боор эртиннээн.

Тыва Республиканың профессионал-техниктиг өөредилге системазы тупгустунганындан бээр бөгүн 20 чыл оюн демдеглеп турар.

Республикада амгы үеде профессионал-техниктиг 11 училище ажылдап турар болгаш олар өөредилге министерствозунга хамаарыштыр. Ында үш үүс ажыг инженер-башкылар бар болгаш үш муң ажыг сургуулдар хаара туттунган. Оон иштинден ийи муң ажыг кижи чыл бүрүде тускай мергежилин шиигээзип алган, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга ажылдап азы дээди өөредилге черлерниче кирип, боттарының өөредилгезин уламчылап, эртем-билиин улам байдыр турар. Кысказы-биле чугаалаарга, профессионал-техниктиг училищелерниң доозукчулары ажылчын ангының коз өөрүн тургузуп турар.

Россия Федерациязындаа, бистиң республиказындаа профессионал-техниктиг өөредилге черлери, ылаңгыя сан-хөө талазы-биле, эн берге үеде таварышкан. Чамдык сан-түүнү көргүзейн. Бо чылдың 6 айларында ниитизи-биле 436,5 млн. рубль үндүрген, оон иштинден 419 млн. ажыг рубльди училищелерни бүрүн-бүдүн доктаамал ажылдаан гурарынга чарыгдаан. А херек кырында сан-хөө чарыгдалы шалың, стипендия болгаш аъш-чем деп бо үш үүлге үүнүп турар. Профессионал-техниктиг училищелериниң хөй иуруузунда-ла өө үш үүлге үндүрген акшатөгериктен ызыртынып, тутунуп турар.

Амыдыралдың болгаш экономиканың шак бо нарын берге үезинде канчаар чурттарын улуг-даа, бичии-даа кижилер эки биле бергени-ле ол боор: эртем-билиг, тускай мергежил чок кижиге ажылдаары, чурттаары тоң берге. Ынчангаш-ла ындыг болган боор, сөөлгү бо үш чылда ажылчын тускай мергежил чедип алырын күзээн аныяктарның саны училищелерге көвүдеп турар апарган.

Каш чылдар бурунгаар-ла училищелерге сургуулдар чыырда ол-бо школаларже сургакчылаар турган. Оон ынай селен чылдарның эгезинде профессионал-техниктиг училищелерге өөреними-биле ынча кижини чорудар деп район, школа бүрүзүнге онаан каар, план бээр турду. Амгы үеде ажылчынның тускай мергежилин чедип алыр күзелдиглер көвүдеп турарындан училище бүрүзүнде киреринин экзаменнерин организастаар тускай комиссиялар бар апарган. Училищеже кирип алган аныяктар боттарының сонуургалын өзугаар чындыг тускай мергежилдерни чедип алыр: **механизатор, чолаачы, даараныкчы, повар, радио-электроника мастери, бухгалтер.** Училищелер чаъ-уенин ажылчыннарын база белеткээр апарган. Чижээ, **«фермер-арендатор», «хойжу-механизатор», «көдээ туду мастери», «национал хеп быжыкчызы», «национал хөгжүм херекселдериниң мастери», «садыгжы-чолаачы»** дээш, өске-даа чаа, ажылчын тускай мергежилдер курстары ажыттынгылаан.

Ынчалза-даа бо талазы-биле четпестер база бар. Колхоз совхозтар, бүдүрүлгелер кандыг-кандыг мергежилиниң кадрлары хереглеттиниң турарын дыңнатпас азы баш бурунгаар чагыг киирбес. Ынчангаш доозукчулар ол-бо черлерже барып ажыл дилээр ужурга таваржыр. А бодунуң тускай мергежилин езугаар ажыл тывылбаза, өске ажылче шилчиир апаар. Ынчан чедип алган эртем-билиг-даа, тускай мергежил-даа хилис барганы ол. Чагыглар чогундан, ажыл-агыйлар боттарындан ажылчын мергежил чедип алыры-биле аныяктар чоруп-пайн турар боорга, профессионал-техниктиг училищелер боттары планнап, ажылчын тускай мергежилдиглерни дужа-келбиже белеткеп турары кончуг таарымча чок.

1993 чылда 2150 кижини доостуруп үндүрер планныг турган, оон иштинде 1571 кижи хүндүсүү өөредилге-биле доозар турган. А херек кырында бо чылын 1909 кижи доозуп үнген. Олардан 23 кижи шериг албанын эрттирери-биле чоруткан, 28 кижи өөредилгезин техникумнарга болгаш дээди өөредилге черлерине уламчылаар күзелин илереткеннер. Доозукчуларның хөй иуруузу боттары хостуг шилилге езугаар ажылга тургустунуп алырын шиитпирлээннер.

Училищелерге кирер күзелдиглериниң сонуургалын хөдүреринге тускай мергежил талазы-биле быжыг билиг бээринге, ону практика кылырга быжыглаарынга ниити материал-техниктиг база, эки дериттинген өөредилге мастерскаялары болгаш дузалал ажыл-агыйлары эн кол роль ду ойнаар.

Республиканың бүгү профессионал-техниктиг училищелери эртем-билин арга-дурзулгазы хоомай эвес башкылар-биле хандыртынган болгаш материал-техниктиг базазы дузалал ажыл-агыйлары-даа чылдан чылче элээн өүп, быжыгып орар.

1992 чылда училищелериниң өөредилге мастерскаялары бүдүрген продукциязын 3001,2 мүн рубльге саарган турган болза, бо чылдың 6 айларында — 1039 млн. рубль чедиргеп. № 8 болгаш чамдык көдээ училищелериниң өөредилге мастерскаялары болгаш Дузалал ажыл-агыйлары эрткен чылын көдээ ажыл-агый продуктуларын 2845,2 мүн рубльге садып-саарган, орулгалыг болган. А бо чылын училище бүрүзү бүдүрген продуктуларын садып-саарган, оон-даа хөй орулганы алыр.

Бүдүрүлге ажылын моон соңгаар-даа улам сайзыраңгайжыдар талазы-биле № 4, 10, 9, 1, 2, 3 училищелериниң коллективтери эң идепкейлиг ажылдааннар. №1, 2, 4, 7, 11 училищелер садыт-саарылга талазы-биле ажылды эгелеп кирипкеннер. Ол училищелер боттарында үлетпүр болгаш аъш-чем бараанларын садып-саарар магазиннерин ажыттылаан. Оон ынай мастерскаяларың, өөредилге-дурзулга участоктарындаа болгаш дузалал ажыл-агыйларындан алгылаан чамдык продукциларын ында садып турар.

№ 3, 6, 8, 11 профессионал-техниктиг училищелер өөредилге мастерскаяларының бар аргаларын чедир ажылган шылдаваан. Училищелериниң хөй кезин өөренирин күзээннерге өртектиг өөредилгени организастаан шылдаваан турар, ол ышкаш ажыл чок кижилерни кандыг-бир ажылчын тускай мергежилге өөредирин азы оларның мергежилин улам бедидерин ажыл чоктарга ажыл тып бээр төөтерин дамчыштыр чедип албайн турар. Кысказы-биле чугаалаарга, училищелер биле ажыл чоктарны ажылга тургузар төөтериниң (олар хоорай, район бүрүзүнде бар) аразында харылзаа кончуг кошкак. А чүгле № 10, 11 училищелер ажылчын кадларны катаан эде белеткээр, оларның бизнес-мергежилин улам бедидер, улам байлар дээш ажыл чоктарны дужулга тургузарының төөтери-биле керээлерни чарып алган ажылдап турар.

Көдээнин профессионал-техниктиг училищелериниң бүдүрүкчү ажыл-чорудулгазының моон соңгаар ужуп шапкын хөгжүүрүнге тарылгашылдың хемчээли кончуг кызыы, эвээш боор турар. Ылаңгыя № 2, 6, 7 училищелер чер-шөл талазы-биле чеднимес байлалда. Ынчангаш училищелерге немелдерни айтыр, ангылап бээр-биле айтырыгны Көдээ ажыл-агый министерствозунуң дарый тургузар үе келген.

Сургуулдар ортузунга ниити өөредилге-практиктиг ажылдардан өске өөредилге-хөгжүдүлгелиг ажылдар училищелерде кошкак тургустурган. Оон ужундан училищелерде кем-херек үүлгедип оор-сук кылыр, арагалдар шоош-содаа кылыр, хулгаанаар чоруктар бар. Ол бага чаңчылдар ылаңгыя-на үзүл бейн турар болгаш ада-иениң даа арын-нүүрүн, училищениң-даа ат-алдарын бужартадып турар. Маңаа кол-ла чүүе — училищелериниң администрациялары боттарының өөредилге черлеринче шыгыы контрольду тургузуп, сургуулдың бүрүзүнүң сагылга-чуруулга хажык чок сагыырын чедип алыр апаар.

Ниитизи-биле түңнел чугаалаарга, республиканың профессионал-техниктиг училищелериниң ажылында чедиишкиннер-даа, четпестер-даа бар. Ону башкыларын августа чонуңа хуралынга ижин-кара чогу-биле чугаалажып көргеш, чогуур түңнелдерни үндүрген бис.

Ынчангаш 1993-94 өөредилге чылында чедип алыр чамдык сорулгаларны салгаан бис, оон иштинде профессионал-техниктиг училищелериниң уставын чедип ажылдап ылыныр октябрьда дооскаш.

Монгуш КЫЗЫЛ-ООЛ.

Кызыл хоорай.

ДААРТА БАШКЫЛАР ХҮНҮ

ЭДЕ КӨРЗЕ ЧОГУУР

Үстүнде айыттынган Хоойлунуң төлевилели-биле чоокта чаа болуп эрткен башкыларның август чевулел хуралдарынга таныжылга дынадыглар болгулаан, а ёзулуг сайгарылгалар бо хүннерде кидин түлүк чоруп турар.

Ынчап кээрде, ам улус өредилгезинин бүгү төөгүзүнүң иштинде бир-ле дугаар Хоойлулуг болурувус ол. Оон дугайында үүнү чугаалап болурул?

Улус өредилгезинге Хоойлу херек дээрзин амыдырал негеп келген. Ылангыя рынок харылзааларының чаныш-сыныш чок бо берге үезинде школаның, башкының, өереникчиниң социал камгалалын магадылаарынга безин ол херек. А эң кол чүве — Тывага национал өредилге, кижизидилгенин системазын улам ынай сайзырангайжыдарынга бүгү аргаларны берип, ол бүгүнү Хоойлу ёзугаар база-ла магадылап турары-биле шуут эргежок чугула.

Бир эвес улус өредилгезинин төөгүзүнге хая көрүүр болзувусса, Тывага өредилге системазы национал угланышкынныг болур хамаанчок, бот-тускайлан автономнуг чоруу безин барык чок чыгыы болуп, бичии-ле баш миннип, бот-башкарыышкынның орууниче кирер дээринге, дораан-на «Төптен» (Москвадан дээри ол) бадылаан Программаны чүге хажыда бердим, күрүне Программазын эде көөр эргени сеңээ кым бергенил» дээн чижектиг хоруушкуннар сээн бот-идеекейиңнин дораан хеме шаап каар турган. Тоталитарлыг система үезинде бүгү-ле чүвени, оон иштинде улус өредилгезин кедергей төпчүдүп турганының хайлыг уржуу ол.

Ам бистин сорулгавыс болза, ол кедергей төпчүдүлгенин кыскажындан адырлыры болур. Маңаа хөрүктү Москва эвес, Тыва боду базар ужурлыг. А национал өредилгенин бүгү хевирлерни тыва школа, тыва башкылар холга ап, чаа хепке кудуп-шуткуп, дарганнаар ужурлуг. Үгле ынчан бистин өредилге системавыс национал ужур-уткалыг болур. А ол кажан, кандыг таварылгада боон болурул? Кажан Тыва Республиканың Конституциязынга үндезилээн өредилге талазы-биле тускай Хоойлу турда, ынчан болдунуп болур.

Ам Хоойлунуң чамдык бөлүктерин, үүлдерин, пунктуларын сайгарып көөрүн ораладжып көрээлиңер. Мен маңаа үгле шала чигаанишкинни болдуруп турар, кедизинде барып амыдыралчы ужур-утказын чидирип болгудег ыныг үүлдерге доктааксап турар мен. Чижээлээрге, бирги бөлүктүң 1-ги үүлүнүң 3-кү пунктузу. Мында Россия Федерациязының Хоойлузунда өредилгенин Күрүне программазын ынча-мынча чылда деп тодаргай хуусаа айытпаан болза, бистин (Тываның) Хоойлу төлевилелинде ук Программаны 5 чылда кылдыр көргеп.

Мен бодаарымга, бо хуусаа шала озалдыг. Ылангыя, ажаан школа бүрүзү эвезеде, хөй-хөй школалар боттарын тускай программаларын апарганда, бо хуусаа эвээш турган боор. Амыдыралдан көрүп пат болдувус — үстүүртен бадырган кандыгдаа программаларны адаккы черлерге баргаш, доршиңгээттиниң, доктаап боттаны бээри дыка берге. Биргээр сеглээрге, баштайгы чылда оон-биле таныжып, боттарының программаларыбиле дүүштүрүп, шүүштүрүп турда, ында-ла хөй үе эртедараазында чылда кезинчамдыктап мүн-не шиңгээдип ап эгелээр, үшкү чылда арткан кезиниң күүселдезиниче кирер, дөртү чылда эткен үш чылдарның түңнелдерин үндүрүп, чедер-четпезин айтып, арткан үеде ол-ла чедер-четпестер-биле сүржүп турда, бешки чыл үне халып келген турар. Ам кээ амыдыралга ёзулуг шиңгээдип ап, боттандырып бар чорда, хуусаа төнер. Че харын, схеманы хөөреткен деп-даа болур-ла ыйнаан, ынчалаадаа өдүрээн чесеа-даа, хөлүн часпаан боор бис. Бистин-биле болза, Программа чедизы он чылга санаттынган турар болза, оон үгле шоола, өредилге, кижизидилгехерээ ойнап алыр дээрден башка, кандыг-даа артык ве чок болгу дег.

Ол-ла бөлүктүң 2-ги үүлү. Өредилге талазы-биле күрүне политиказының приоритетинин бирээзинде бо Хоойлунуң төлевилел комиссиязы «Өредилге болгаш кижизидилге» өбтырының шажын-чүдүлге-биле холбаар бо азы чок бе? Черле ынчаш шажын күрүнении боор болу бе?» дээн ышкаш айтырыгларга саналдарын бээрин номчукчулардан дилеп турар. Мээң саналым мындыг. Бо чылдың март айда башкыларның бүгү-республика эртем-практиктиг конференциязынга илеткел кылып тура (кол илеткел ол турган), бир-тээ, шажын (сарыг шажын) бистин бурунгу национал культуравыстың чарылбас кезин чүве болганда, бир-тээ, тыва чон улусчу чаагай чанчылдарын, оон иштинде шажынны эгидип алырынга бүгү-ниити сонуургалдыг апарганда, ол ынчаш Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-Ламэ Тывага сарыг шажынның катап бодараарынга улуг сонуургалдыын илередип, хүрээ-хиттерни ыдыктап берген чүве болганда, шажынны школадан хоора көөрү дыка берге. Ынчангаш төлээде, Тываның бурун шажыны хам болгаш чоокку шажыны ламанизмни школаларга факультативтер кылдыр өредип деп саналдаан мен. Ол саналымдан ам-даа ойталаваан болгаш, харын-даа ук шажыннарның төөгүзүн, философчу суртаалдарын, бойдус-биле холбаазын программага киирип, 5-9 классларга төөгү, литература кичээлдеринге өөредир деп сүмелээн мен. Ол-ла бодалдарымны «Тыва Республиканың национал өредилге системазын чаартырының болгаш сайзырангайжыдарының концепциязы» деп ажылымның «Школа болгаш шажын» деп кезээнде база киирген мен. А шажын күүлүнүн боон болур бе дээрзинге мынчаар харыылаар ийик мен: Ленин шажынны фанатиктиг (дириг кара хөөнү чок) ёзу-биле көөр хөөн чок чораанының хараазындан, ону күрүнеден ангылаан. Ол пролетар революциязының эмин эрттир изигтевин болганы база магат. Ам көрүп чор бис. Шажын болгаш шажынчы идеялар, оон ажыл-чорудулгазы кандыг-бир күрүнениң хамаанчок, бүгү кижи төрелгетенин салым-чолунга чаагай салдарчы чедирип, кижи бүрүзүнге ачы-буянын көргүзүп чоруур-дур. Үгле мыя бо долу эвес үгүртү көрүүшкүнден безин шажынны күрүнеден ангылай көөру демократчы болгаш гуманныг чоруккa удур херек-тир деп саанаар мен. Шажын күрүнении болур ужурлуг.

Тыва Республиканың «Өөредилге дугайында» Хоойлузунуң төлевилелинге хамаарыштыр

Ол-ла бөлүктүң 6-ги үүлүнде «Өөредилгенин дылы (дылдар)» деп эге. Ында «Нигити билигнин ортумак школаларының доозукчулары дээди болгаш тускай ортумак өредилге черлеринче кирерде экзаменнерни бодунуң төрээн дылынга дужаап болур» дээн. Эки-ле-дир. Бот дугайты төрээн дыл дээнимде К. Ушинский дээн ышкаш чырыдыкчы педагогтарның туружун дыка-ла чөпсүнер мен, ынчалза-даа рынок харылзааларының бо берге үезинде бистиң оолдар, кыстарывыс садыг-саарылганын «алды арга, беш мегезин» билир, даштыкы, иштики сайгарлыкчылар-биле-даа дылдажып билир болза, ынчан үгле тодуг-догаа чурттап болурлар, амыдыралдың неелдези-даа ынчан баргандыр. Ынчангаш харын бодунуң төрээн дылынган ангыда, делегей чергелиг кандыг-бир даштыкы дылды (ийи чедир болза улам эки) ыяк билген турар ужурлуг. Ынчап кээрде, «экзаменнерни төрээн дылынга дужаап болурлар» деп доктаадып каар чүве болза, ужуру орта билдинместир. Үгле дээрге орус азы англи, немец дыл таваржыт кээр болза, абитуриент кижи англилээр азы немецтээринин орнунга, «чон, мен тывалап чугаалаар мен, үгле дээрге өөредилге дугайында Хоойлуда ынчаар чөпшээлээн» дээр болза, чүү дээй эртик. Ынчангаш комиссия бирги бөлүктүң 6-ды үүлүн эде көрүп чогуур. Хоойлу ыны кончуг чиге болгаш толаргай болуру чаргыг бо шинектен безин илдеп-дир.

Чүлдүм ЧАП.
ТӨБИ-ниң национал өредилге талазы-биле кафедра эргелекчизи.

Школа болгаш амыдырал

БАЙЫРЛАЛЫҢАР-БИЛЕ!

ЫНДЫГ ТҮҢНЕЛГЕ КЕЛДИМ

Эрзин районнуң Бай-Даг ортумак школазының орус дыл, литература башкызы Ульяна Семеновна Лойгу келир үениң аныяк салгалын өөредип кижизидеринге бодунуң биче эвес үлүг-хуузун киирип чоруур башкыларның бирээзи. Ол кезээде-ле чаа үүлдерни тып алган чоруур.

Оон кичээлдери солуң, уткашынарлыг болур. Оон уламындан орус дыл эртемин өөреникчилер улуг бергедээшкин чок шиңгээдип ап турар У. С. Лойгунуң орус дыл кабинеди школада үлегерлиг, үениң негелдезинге дүүшкен кабинеттериң саныда киирип турар. Уллуг санындала бир-ле чаа немеллени аная киирери чаңчыл апарган. Ол чаа темаларга өөренир материалдарын чыылдазын баш бурунгаар чорудуп, орус чечен чогаал кичээлинге хүнде өөрүнүр чогаалдарны тускай булунчугажын тургускан болгаш ону доктаамал чаартып келген. Оон удуртканы классларының өөреникчилериниң кижизидилгези болгаш корумчуруму өскелерден ылгалдыг.

У. С. Лойгу класс шактарын солуң утка-шынарлыг болгаш өөреникчилерни кижизидеринге тыва чаңчылдарны, үлегер домактарны, тоол, легендаларны билдилии-биле ажыглаар.

Каш чыл бурунгаар өөнүң ишти автоаварияга таварышкаш мөчээн-даа болза, У. С. Лойгу 4 уругну төлептиг кылдыр өстүрүп чоруур. Улуг оглу Ассуль Минусинскиниң күш-культура техникумунда. Арткан үш уруу школада өөренип турар.

Мен бодаарымга, Ульяна Лойгу Тыва Республиканың алдарлыг башкызы деп атка төлептиг, ону черле бодап көөрүн өөредилге кылдызинден өөренип көөр боор деп идегедим.

Мен У. С. Лойгу-биле чаңгыс школага 17 чыл дургузында ажылдап келдим. Оон ажылынга кызымаан, биче сеткилдиин, туруштуун, мөзүшынарлыын билир болгаш ындыг түңнелге келдим.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Бай-Даг суур.

КАДЫКШЫЛ — УГААН - БОДАЛДЫҢ ОТЧУГАЖЫ

Республиканың улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилел комитединиң ажыл-чорудулгазының бир кол адыры — чоннуң кадыкшылын быжыглаары. Бо айтырыгны чугулага ап, башкыларны дыштандырар, оларның кадыкшылын быжыглаарынга ажыглаар дыштанылга баазаларын тудуп, дериир талазы-биле ажылдар сөөлгү чылдарда элээн кылдынган. Бай-Тайганың Шивилгде, Сүт-Хөлдүң Шааралта, Эрзиниң Бай-Хөлде, ол ышкаш Дус-Хөлде 20-25 олуттуг дыштанылга баазалары тутунган.

Бо чылдың тос айларының иштинде республикадан дашкаар база республиканың-даа санаторий, курорттарынга 210 ажыг улус өөредилгезиниң ажылдакчылары дыштанып, эмнеткен. Санаторий, курорт путевкаларын садып алырынга 3,3 миллион акшаны профэвилел республика комитеди чарыгдаан. Чыл төнчүзүнге чедир база 1994 чылдың бирги кварталында ажыглаар путевкаларны садып алырынга акша-хөреңгивис бар.

Улус өөредилге эртем ажылдакчыларының республика комитеди, профэвилел райкомнары, хоорай комитеттери амыдыралы даржан, эвээш акша-шалын ап турар хөй ажы-төлдүг профэвилел кежигүннериниң дажы-хараазын тургускан. Материалдыг дуза хереглеп турар профэвилел кежигүннеринге курорттар, санаторийлерге эмненирингe чарыгдаар акша-төгерик дузаламчызын үе-шаанда чедирип турар бис. Бо чылдың 9 айларының дургузунда 170 ажыг кижиге акша дузаламчызын чедирдивис. Профэвилел республика комитеди дузаламчыга 550 муң акшаны чарыгдаан.

Кижилер дыштанып болур, эмненип-домнанып апкы дет республика иштинде черлерни ажыглаарының аргазын база-ла бистиң профэвилел комитеттери хайдынып, тыптынып турар. Барыын-Хемчик районнуң профэвилел райкому Ак-Довуракта комбинаттың профилакторийинге башкылар дыштандырарының айтырын чедимчелиг шиитпирлеп турар. Бо чайын ол профилакторийге 20 хире башкылар дыштанган. «Тыва кобальт» комбинадының Хову-Аксында профилакторийинге Таңды, Чеди-Хөл районнарның башкыларын дыштандырып болурунуң айтырыы база шинтпирлеттинип турар.

Бо чылын республикадан дашкаар санаторий, курорт-тарже улустуң чоруурy хөлчок кызырылган. Үүге дээрге орукка үнер чарыгдал хөлчок улгаткан, путёвкалар өртээ талыйтыр өскен. Ажыы-биле чугаалаарга, путёвкаларның өртээ хүн бүрү өзүп турар, черле үүс муң акшадан куду өртектиг путёвкалар ам колдуу чок деп чугаалап болур. Эвээш шалыңныг ажыл-ишчилериниң моон соңгаар ыракузак курорттарже эмненип чоруурунуң айтырыы дыка нарыыдап бар чыдар.

«Чоннуң кадыкшылы — чоннуң, чурттуң байлаа» деп улустуң уран-мерген чугаазында хөлчок ханы утка бар. Ынчангаш тыва улустуң шагшаандан тура эмненип-домнанып чораан аржаан сугларын чоннуң кадыкшылын быжыглаарынга эмнелге баазалары кылыры бүгү-ле ажыл-агый удуртукчуларының, профэвилелдерниң, республиканың Чазааның, бүгү чоннуң соңгаарлаттынмас ажыл-хөрээ болур ужурлуг. Бо талазыбиле мурнунда чылдарда Тываның Чазааның, республиканың профэвилелдер чөвүлелинин кады хүлээп алган доктаалы херек кырында күүсеттинмейн турар. Тываның район бүрүзүнде янзы-бүрү эм шынарлыг аржаан суглар бар. Оларның эм шынары Кавказтың, Крымның, Грузия, Бурятияның минералдыг сугларындан дудан чок дээрзин эртемденнерним шинчилелдери бадыткаан.

Кижилерниң кадыын быжыглаары дээрге үүгле курорттарга, санаторийлерге оларны эмнээри, дыштандырары эвес-ле болгай. Улус өөредилге ажылдакчыларының ортузунга спорт-массалыг ажылдарны болгаш туризмни сайзырадыр талазыбиле хөй ажылдарны бистин профэвилел комитеттери, профактив чорудуп турар. Чиик атлетиканың барык бүгү хевирлеринге, волейбол, баскетболга, лыжага район болгаш республика чергелиг маргылдааларны доктаамал эрттирип турары кижилернин кадыкшылын быжыглаарынга, оларның ажылдаар харыкшинээзин көдүрериңге кончуг-ла дузалыг.

Улус ажыл-агый адырларындан туризм талазы-биле массалыг ажыл чорудуп турар адыр чаңгыс улус өөредилгези диве черле частырыг болбас боор. Бисте чыл санында район бүрүзүнге, оон соонда республикага башкыларның турслёдүн эрттирери чаңчыл апарган. Башкыларның турслёду дээрге, улуг байырлал-дыр. Бүгү районнарның турисчи командалары чыглып келгеш, 3-4 хүн иштинде спортчу, турисчи маргылдааларга киржип, боттарының ажыл-ижинин-даа арга-дуржулгазын солчуру бо дээрге улуг үүле-херек бүдүрүп турары байырлал-дыр.

Бо чылын башкыларның турслёду Чөөн-Хемчиктиң Адар-Төшке эрткен. Чаъс-чар ол-бо районнарда орук-чирикти үреп каапкан-даа болза, бүгү районнарның туротрядтары слётка кириштилер. Слёт хөлчок солун, делгем программалыг болган. Туризмниң бүгү хевирлеринден аңгыда, волейболга, тыва хүрешке, шыдыраага база маргылдаалар болган.

Бо чылын спортчу маргылдааларга болгаш районнарга база республикага болуп эткен турслёттарга нитиизи-биле 5 муң ажыг улус өөредилгезиниң ажылдакчылары киришкен. Бо улуг ажыл-херекке хөй чылдарда боттарының үлүг-хуузун киирип келген организакчы талантылыг, бедик тура-соруктуг спорттун, туризмниң активчилери башкыларны маңаа адаайын баар арга чок.

Оларга республиканың аныяк туристер станциязының директору Сергей Салчак, ол-ла станцияның ажылдакчызы Мөнге Сарыг-оол, турисчи, спортчу, республиканың Башкылар билии бедидер институдунуң директору Михаил Борбай-оол. Ол ышкаш Барыын-Хемчиктен Вячеслав Самбу, Александр Сюрюн, Александр Тугжу, Сүт-Хөлден Сарыглар Наадым, Чөөн-Хемчиктен Олег Киштеек, Кызыл райондан Сергей Ооржак, Чеди-Хөлден Елена Оюн, Андрей Сат, Чаа-Хөлден Анчыкай Маады, Тожудан Валерий Шыырап, Бай-Тайгадан Бойдулан Сарыг-оол, Сүрүн Дадар-оол, Суглай-оол Союман, Кызыл хоорайдан Ирина Султанова, Киров Орлан болгаш оон-даа өске хөй-хөй активчилерни айтып болур. Республика школаларының хөй-хөй башкылар коллективтери чыл санында узун хуусаалыг походтарже, янзы-бүрү черлерже экскурсиялап чоруп турарлар. Спорт-массалыг ажыл болгаш туризм улус өөредилге ажылдакчыларының ортузунда район бүрүзүнде хире-шаа-биле сайзыралды алган, ынчангаш ол-бо районнарда бо талазы-биле ажыл эки дээри берге.

Черле ажылдап турар кижилерниң культурлуг дыштанылгазын дээштиг организаастаар талазы-биле оларның кадыкшылын быжыглаарының айтырын күштелдирер хемчеглерни республиканың Өөредилге министерствозу-биле бистин улус өөредилге, эртем ажылдакчыларының профэвилел комитеди ап чорудар апаар. Бо айтырыг талазы-биле ажыл-херектерде чедир кылдынмайн турар үүлдер чок деп болбас.

Республика девискээринде аржаан суглар-лыг черлерге башкылар эмненип, дыштаныр баазалар тударының талазы-биле чедир ажылдавайн турар бис. Чижээ, Өвүр районда Тывада сурагжаан Улаатай аржаанында 25 олуттуг башкылар чурттаар бажын тударының айтырыын, аңшатөгериктиг сүмелеп турза-даа, мурнунда ажылдап турган районнуң улус өөредилге килдизинин удуртукчулары улуг-ла херекке албаан. Бо чылын Эрзин район чагыргазының улус өөредилге килдизинин ажылдакчылары киришкен. Бо улуг ажыл-херекке хөй чылдарда боттарының үлүг-хуузун киирип келген организакчы талантылыг, бедик тура-соруктуг спорттун, туризмниң активчилери башкыларны маңаа адаайын баар арга чок.

Оларга республиканың аныяк туристер станциязының директору Сергей Салчак, ол-ла станцияның ажылдакчызы Мөнге Сарыг-оол, турисчи, спортчу, республиканың Башкылар билии бедидер институдунуң директору Михаил Борбай-оол. Ол ышкаш Барыын-Хемчиктен Вячеслав Самбу, Александр Сюрюн, Александр Тугжу, Сүт-Хөлден Сарыглар Наадым, Чөөн-Хемчиктен Олег Киштеек, Кызыл райондан Сергей Ооржак, Чеди-Хөлден Елена Оюн, Андрей Сат, Чаа-Хөлден Анчыкай Маады, Тожудан Валерий Шыырап, Бай-Тайгадан Бойдулан Сарыг-оол, Сүрүн Дадар-оол, Суглай-оол Союман, Кызыл хоорайдан Ирина Султанова, Киров Орлан болгаш оон-даа өске хөй-хөй активчилерни айтып болур. Республика школаларының хөй-хөй башкылар коллективтери чыл санында узун хуусаалыг походтарже, янзы-бүрү черлерже экскурсиялап чоруп турарлар. Спорт-массалыг ажыл болгаш туризм улус өөредилге ажылдакчыларының ортузунда район бүрүзүнде хире-шаа-биле сайзыралды алган, ынчангаш ол-бо районнарда бо талазы-биле ажыл эки дээри берге.

Черле ажылдап турар кижилерниң культурлуг дыштанылгазын дээштиг организаастаар талазы-биле оларның кадыкшылын быжыглаарының айтырын күштелдирер хемчеглерни республиканың Өөредилге министерствозу-биле бистин улус өөредилге, эртем ажылдакчыларының профэвилел комитеди ап чорудар талазы-биле ажыл-херектерде чедир кылдынмайн турар үүлдер чок деп болбас.

Республика девискээринде аржаан суглар-лыг черлерге башкылар эмненип, дыштаныр баазалар тударының талазы-биле чедир ажылдавайн турар бис. Чижээ, Өвүр районда Тывада сурагжаан Улаатай аржаанында 25 олуттуг башкылар чурттаар бажын тударының айтырын, аңшатөгериктиг сүмелеп турза-даа, мурнунда ажылдап турган районнуң улус өөредилге килдизинин удуртукчулары улуг-ла херекке албаан. Бо чылын Эрзин район чагыргазының улус өөредилге килдизинин ажылдакчылары киришкен. Бо улуг ажыл-херекке хөй чылдарда боттарының үлүг-хуузун киирип келген турслёттарга нитиизи-биле 5 муң ажыг улус өөредилгезиниң ажылдакчылары киришкен. Бо улуг ажыл-херекке хөй чылдарда боттарының үлүг-хуузун киирип келген организакчы талантылыг, бедик тура-соруктуг спорттун, туризмниң активчилери башкыларны маңаа адаайын баар арга чок.

Оларга республиканың аныяк туристер станциязының директору Сергей Салчак, ол-ла станцияның ажылдакчызы Мөнге Сарыг-оол, турисчи, спортчу, республиканың Башкылар билии бедидер институдунуң директору Михаил Борбай-оол. Ол ышкаш Барыын-Хемчиктен Вячеслав Самбу, Александр Сюрюн, Александр Тугжу, Сүт-Хөлден Сарыглар Наадым, Чөөн-Хемчиктен Олег Киштеек, Кызыл райондан Сергей Ооржак, Чеди-Хөлден Елена Оюн, Андрей Сат, Чаа-Хөлден Анчыкай Маады, Тожудан Валерий Шыырап, Бай-Тайгадан Бойдулан Сарыг-оол, Сүрүн Дадар-оол, Суглай-оол Союман, Кызыл хоорайдан Ирина Султанова, Киров Орлан болгаш оон-даа өске хөй-хөй активчилерни айтып болур. Республика школаларының хөй-хөй башкылар коллективтери чыл санында узун хуусаалыг походтарже, янзы-бүрү черлерже экскурсиялап чоруп турарлар. Спорт-массалыг ажыл болгаш туризм улус өөредилге ажылдакчыларының ортузунда район бүрүзүнде хире-шаа-биле сайзыралды алган, ынчангаш ол-бо районнарда бо талазы-биле ажыл эки дээри берге.

Черле ажылдап турар кижилерниң культурлуг дыштанылгазын дээштиг организаастаар талазы-биле оларның кадыкшылын быжыглаарының айтырын күштелдирер хемчеглерни республиканың Өөредилге министерствозу-биле бистин улус өөредилге, эртем ажылдакчыларының профэвилел комитеди ап чорудар талазы-биле ажыл-херектерде чедир кылдынмайн турар үүлдер чок деп болбас.

Республика девискээринде аржаан суглар-лыг черлерге башкылар эмненип, дыштаныр баазалар тударының талазы-биле чедир ажылдавайн турар бис. Чижээ, Өвүр районда Тывада сурагжаан Улаатай аржаанында 25 олуттуг башкылар чурттаар бажын тударының айтырын, аңшатөгериктиг сүмелеп турза-даа, мурнунда ажылдап турган районнуң улус өөредилге килдизинин удуртукчулары улуг-ла херекке албаан. Бо чылын Эрзин район чагыргазының улус өөредилге килдизинин

ҮЕНИН ӨННЕРИ

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

БАЖЫҢ-АЛААК ООЛДАРЫ, КЫСТАРЫ БИС

Чараш чанныг Чадаана хем эзеринге
Чажывыстан эштип, шымнааш, шыдал кирип,
Судалывыс үзүктелбес күштүг согуун
Чуртталгавыс тевин-биле доннап алган
Байыыргавас, улуургавас сеткил бүргээн
Бажын-Алаак оолдары, кыстары бис.
Кады, тооруу, үнүштери, аржааннары
Ханывысты солуп чоруур күчүлүүнден
Аввыс деҥ, ачавыс деҥ черивиске
Аян тудар талантывыс чаяаттынган.
Байлак сөстүг, уран ырлыг, танцы-самныг
Бажың-Алаак оолдары, кыстары бис.
Эмдик аттар өөредип, мунар дээнде
Эрес-кайгал мөзү-бүдүш эзи апаар.
Соруглааның чедип аар деп үгааганда
Чоргаар омаа үлам дендеп, кыптыга бээр,
Бардам, тенек, аспырак бачыды чок
Бажын-Алаак оолдары, кыстары бис.
Сава сынмас амданыг сүт саарылзын,
Чаагай дүжүт көвүдезин, немешсин дээш
Ажыг дериис төгериниден ырма сынмас
Ажыл кылып, хондур-дүндүр иженип кээр.
Бөлдүр сыкпас, карак кызыл, орлан чанныг
Бажың-Алаак оолдары, кыстары бис.

Шаңгыр-оол (ИРГИТ) ДОРЖУ.

ХАРЫЫ

Эрте дүшкен күскү соокка хаартыпкан,
Экер-эрес шинээ читкен мен дег эвес,
Эзим чернин элиг ышкаш, аянныг сен,
Ээрем сугда байлан ышкаш, чаптанчыг сен.
Орай кежээ болчаг кылып, душчур байтык,
Оода чаңгыс көөрү безин күзенчиг бол,
Ынакшылда меге чогун билир болгаш,
Ынак мен деп ойзу сөглеп шыдавас мен.
Буян-чолдуг чуртталганың белээ кылдыр
Бурган башкы сени менээ чаяаваан-дыр.
Кады чоруур, душчуп болур үе-шаавыс
Каржып, солчуп эрте берген, ыраган-дыр.

Октябрь ТУН-ООЛ.
Арыг-Үзүү суур.

(Төнчүзү. Эгези № 181 «Шында»).

Ашак чарынны хүн караанга кургадыр дөгеп каан, мүн аартааш олурупкан. Хүн ол аразында ушчок кудулай берген. Кежээки сериин бүлүү чиипеп, ыяштар хөлегелери талыя бергилээн. Боо-Кылыр ам-на тура халып, курраг агбан чыый тулуп, от шага каапкан. Изиг хүнге шондуруп хүнээн ыяштың кывыгыры киткеп, ыш безин шоолуг үнмейн чалбышталы берген. От доразынга олура дүжүп, чарынны оң холунга алгаш, чалбыыш кырынга ийи бөөлдей чайыпкаш, аксынче туткан соонда, сымыраныр, тарбыдай-ла берген. Оон чалбыыш ортузунда улуг кезектің кырынче каап кааш, көрүп олурган. Чарын хып, карарып, кызып келген. Өзек сөөгү хып каапты эвеспе дээш, демгизин ыяш-биле аяар илгеш, оттан чайладып, соодуп каан.

Самбуунуң далажыры кончуг, кырганның шимчевезин билир болгаш, аттарны эккеп, чүгеннегилээш, баглагылап каан. Боо-Кылыр чарын көрген, дек шимченир чок оруп берген.

— Уваа, кандаай чоор, аал. Ийи олча дүжүп турар— деп, оозун бирде салып, бирде катап көрүп каап оруп берген. —Ма, сен көрүп көрем.

— Бичин көөр-ле кижи мен, ачам өөредип каан—дээш, Самбуу тоомча чок турган.— Араттың революстуг намы айтып турар болдур ийин, ирем. Биезги шагның хей көрүүшкүннерниң когун үзер деп бижип турар. Бо чарын салыр деп чүве-даа удавас чидер боор—дээш, чарынны хөөн чок ап көре берген —Олчалыг-ла болур хире-дир бис, ирем.

— Оон аңгы база бирээни көргеш, ынчап ор мен ийин. Азы чалбыыш улгаткаш, хөлүн эрттир кыпканындан, мегелеп турары ол бе? Адак дизе ийи олча бар-ла чүве-дир.

— Че, аттаныптар бис бе, ирем? —дээш, Самбуу далажы берген.

Арганы өрү чүткүткеп, улуг дөштү ажар-ашпас чоруй, аттарны багдагылап каапкаш, кыр кырындан харын келгеннер. Көк дээр бо, дөө арга шазында беш элик бо кызандыржып, оттай берген турганнар. Ылап санап алгаш, чоокшулап, кедээки чорупканнар. Шымбаа, салгын арпынче үрүп, дерин кургадыр чалбип турар, айлыы сүргей.

— Даштаар эвеспе, мен санаар мен —деп, Боо-Кылыр сымыранган.

Самбуу ам кырган ачының изин чаңдыр баспазын кызып, сояр черге союп, чыдар черге чыда дүжүп чоруп орган. Уллуну шык мойтук идиктер, кызыл-бүт-биле дөмей, даваш үндүрбейн чораачнар. Ачы доктаай дүшкеш, чавызаш кылынган. Бооларның буттарын бурунгаар идип, черге кадай шашкаш, шыгаап үнүп келгеннер.

— Бирээ, ийи...үш!

Боолар чыжырт-ла кылынган. Эликтер шуражып-ла үнгеннер. Самбуу боозун кавынылап чыда көөрге, үш-ле халаан боор, бир элик ындала ушкан, бирээ өөрүнүп соонче эвес, ыйгылды куду халаан. Оол айгадан черже чүгүрүп үнүп кээрге, демги ан ыйгылда көзүлбээн. Ушкан боор дээш дилегзинерге, сөөскеннер аразында чыткан. Аткан аның Самбуу танып каан — мыйыстарлыг хүлбүс. Оол ам ылап-ла аткан, аның бажы халаш кылынган. Ачылар ынчап ийи эликтиг болганнар. Союп-бүзуп турбуже, орайтай берген, ынчалза-даа ядараанда амдаа аннап болур, боо хараалы үзүлбээн.

— Ам аннаан херээ чок болгай аан, чайын мынча зүтти чоор бис—деп, улуг ачы аныяан оожургаткан. — Даарта деп хүн чок эвес, тайга-таскылдың аны черинге чорзун, аш-ырымнаан херек чок. Оон орнунга бо дагның артында өзен бажы хылбалыг боор чер. Ынаар бараалы. Ачылар олчалыг, дүнеледир чаныр келгеннер.

Самбуу эртен турбаан чыдырда, кожазы аалдың бичин оглу молдурга мунуп алган эзгиледип келген. Оол өөрүктенип, чүге чор сен деп Самбуунуң авазы Долгар кадай ылавылаарга, чугаалай берзе-ле, бөрүлер аалдың улуг молдургазын чиген, мындыг болган. Урагачын багда бе уллуруктарны узуткаар арган бар бе деп, оолдуң адазы сөс чоруткан болган.

Самбуу тура-ла халаан.

— Че, кайгал, чүге мындыг эртелеп кактың?—деп оолдан айтырган.

— Ачам бээр чорутту. Сенде кончуг аът бар, тодуг бөрүнү чер алыспас дээр чорду.

— Секти кайы хире чигендир?

— Бажы, дуюу арткан чүве эвеспе оң. Ачам эртенги имирде дилеп үнген кижи. Ийи бөрү ыңай болганнардыр.

Самбуу халып чоруткаш, кижениг аттарын эккеп, оолду эдертип алгаш, молдурганын сегинге четкен. Аалдан элээн ыракта, ховуже углаан хаактыг дөргүн бажында, ак черде болган. Молдурганың моюнныг бажы арткан, ыракта-на көстүп чыдар. Секче ис баспайн, дораан-на эзпкеннер.

Оол боданып эгелээн. Оон бээр ийи чыл чыгай берген, үш бөрүнүң ийизин ужурган улус чүве-дир. Аш бөрү чежени чигенин билбес, караа дуна бээр, сөөк безин арттырбас дыгыыр кулугурлар. Секке хүндүс чедип кээрлер болза көрем. Ээ, ыяап-ла кээр ужурлуг. Малдың ээзи база найтап турар-дыр. Хырны тотса-даа, караа тотпас уллуруктар сегин эргиири албан. Эштиг барбааже талаар. Ийи кижи чай бербейн, берт черже куюспайн, ховуу тепсин чыпшыр чедер, ол-ладыр. Боо-Кылыр-биле сүмележир апаар.

Кырган чаа турган, чанагаш, шай аартап орган. Өг аажок изиг, пашты шуугай халып-биле дуглап казы, оон эзтиг чыт бургуп турган. Калай аптара аксында хылба хээй кескен орган.

— Дөрже олур, аал, дөрже. Дерлиин үштүп каавыт. Эттээр бис —деп, Боо-Кылыр кедээр союп, шөлээчилээн орган.

Самбуу мындыг-мындыг медээ алдым, база биезги чаныысты хайындырыпсыысса, ирем, деп сөс эрээн.

— Аа, халак-халак, ам канчаар чоор. Шаандагым чок, эрес аът мунарымга эзенгим уштунгаш турар апарган кижи чордум. Урагачы-ла билир-дир ийин. Чери таарымчалыг-лыр бе?—деп, ашак баскактанып орган боду дискек кырынга чайгаар өөдейип келген.

— Чер ажырбас, ажырбас. Улуг, биче ийи буга бар, орта-ла эзенги быжыглаар — деп, кырганны сорук киноип, орук хоомай-даа болза кызыткан. —Бис иелээн чорвуста, олча-омактыг-ла улус болгай бис.

— Черле элдепсиндим ийин. Дүүнгү чарында дүжүп турарын көөрге, ийи олчалыг улус чордувус.

— Ол-ла, ирем. Чарынга чүдүп, дуюкаа-даа болза көрүп, бүзүреп чоруйн.

— Боттун багы-биле олчадан хая берип болур. Бо удаада чарынга бүзүрээр, баар апаар. Көстүп чыткан чүвени канчап каарыл? Өрү өскээн оруктан ап үндүүс, куду баткан орукта база олча бар. Сөелгү катап ыйдып көөр чоор бе? Таваар аттанынпса ажырбас боор. Тодуг уллуруктарның ууруу кончуг боор чүве. Ээлчежип удуур кулугурлар. Чугаажок. Калбак-Даг дөлемиинде хорумнар аразында бузаан чыгыпкан, сегинче-ле көөрлер болгай. Бир үйгу ап, хырынар сиңиксеп, секке сезиктиг чүве келбезин көргеш, ам-на келдир ийин оң.

Боо-Кылырның аайынан эртпээннер. Боо-Кылыр алдаг чок деп Самбуунуң дүүгезин шелбиктеп чемнээн октары-биле казы эгиннеп алган, а Самбуу чүгле сыдымыыр. Арыг иштп-биле чоруткаш, сек дужуна кээп, дужүп алганнар. Караа кеску кижи ыракта сезик бөөбейн бараанаарын дээш Самбуунуу чоруткан. Оол айгадан ыяш кыдыында чокпак хаваган артындан көөрге, сек шала-була кестүп болган. Куштар-ла эмежок, кара шаар-ла. Ийи-даа дас бар, ынаала-даа демгидеи сектен оралаш черде одуруглаар. Ылаңылай бөөрге, сектин бодунда ылап-ла ийи хоккаарак шагда чедип келген, караа көзүлбестей берген ажылап чытканнар.

— Оралдап каар часкап-дыр бис, харын эки боон база чалавас, олар ам сектин хамык сөөгүн хырын быжыы-биле сыырып алганнар болгай, даважыпталы — деп, Боо-Кылыр дыннаан дораан аттаны берген.

— Адыр-адыр, дыка эшкедевээли. Дөргүн унунда узун хоорганы өрү ап чоруй, ам халдаар бис—деп, Самбуу оожум чугаалааш, мурнуунче чоруткан.

Хоорганы өрү чээрби-үжен бастырып орбуже, сек көстүп келген. Хап-ла үнгеннер. Секке ынча-мынча кээп чорбуже, бөрүлер шагжок-ла халыжып ыңай болганнар. Кезээ шагда азыг дижинге, дөрт даванынга идегеп чораан араатаннар арыгже углаар чай алынмайн. Калбак-Даг ховузу кайы сен дээш ыдып-ла берген. Урагачы эззинин сыдым дүрүп, бөрүлерни сүрүпкенин билип кааш, кушталы-ла берген. Мырынай ол-бо кээрге, суглуг ийи буга бичин-ле шаптыктаан. Аттарны-даа хөөктүрүп, бөрүлерни-даа мөгүдеп, ийи улай хускунай кааптарга, бөрүлер башкаланып, чоруун шегленп, чыда дужер калызы чорда, боо ийи даргажы, Самбуу бир сыдыыраан. Сыдым ужун шеле соп чорбуже, хос өткеш, буттан бөле тыткан. Бөрү бир чиигиртектелгеш, бош барган. Сыдымны база дүргеш, октаан —ам-на бөрүнүн колдуктан апкан. Аът эндээр эвес, боду-ла эгли дужүп чорда, эр-даа төрепчилей каапкан. Бөрүнү сөөргкеш, делир ыңай болган. Элээн ырак, доозуну доюлтаа кушталдырып орда, эже бо аълындан дужүп алган, боозун хөллей туткан турган. Аът тура дужүп чорда, моорап, довуракка албыгып калган коккааракты Боо-Кылыр ийи базым черлеп аткан — демгизин ында-ла шөйлү берген.

Боо-Кылыр бодунга онаашкан бөрүнү аът кырыңнан ийи-ле аткан, оозу хараган адаанче бажын супкаш, сөөлгү тыныжынга харлыгын чыдырда, дая сыптыг мөч кымчызы-биле бажынче хаш өлүрген.

Мынчап, ам мырыңай ийи удаа, малдың хоралыг дайзынын узуткаан улус чүве-дир. Бөрүлерни аңнап, кашты-даа өлүрген-не боор чүве, ында кижи кайгаар чүве чүү деп. Бо удаада ындыг болбаан. Черби-Даспы сумузунга ырак чоокта аалдарны эргий аттардаа, аңчылар-даа дугайында тоолзуг чугаа дыргын тараан дижир чүве.

Көк-оол ЧАМЫЯН.

ОЛЧА

(Фомандан эге)

Хууда бодал

«ЧИ... ЧИ...» ЧҮНҮ ЧИИР БИС?

Тыва дыл эртемденнеринге, ХБАБ ажылдакчыларынга

1947 чылга чедир Тывага ижилер-колдуунда-ла чүгле одунун ады-биле чүртүп орааннар, үзүн фамилиязы, адазының ады деп санап туар чүве чок. Бир эвес кижи онунга өөрүнчүг, маадырлыг ки чүве кылырга, ынчан ол ижинин адазын, төрел бөлүүн, өскен-төрээн хемин дап-санап алдаржыдып маадар, аныа ада-иезин, төрел бөлүүн хүндүлээр турган. Оон ыңай ийи-чаңгыс кижи оорзы төлеп чок үүлгедир кыыптарга, ол-ла мөзү чок кижинин ада-иезинин, төрел бөлүүнүн аттарын адап, бактап, айган, сайгарып чугаалаштырлар, ол хамаанчок ол ижинин төрелдеп чок болза, оң үүлгеткен шүүделин төрел бөлүк эгидип бээр турган. Үзүн бодаарга, төрел бөлүүнүле кижи бүрүзү бүгү талазы-биле доот сырый харылаалыг чораанны билдингир. Іоннун ол чаңчылдарын каан диргизин хөөлүжүүдүр болза, делир эвес, а бурунаар базым болур деп бодаар мен.

Тыва Россияга эки тура-биле катыжканының соонда оонун ажы-чаңын, культузын, ымыыралын, ажылгыйын база документилерде т-сыгыя алган-биле орусчуткан. Оон түңнелинде Тываның чартыы хирези Монгуштарның, оон бичин эвээш Ондарларның, Ооржактарның, Кууларларның он ажыг хире төрел бөлүктериниң адын эдилээн-даа бол, ат-сывы-даа билдинмес кижилер бар апарган. Ындыг байдал дыка эпчок, моны номчааш «телефоннар дамзызын» ап алгаш, Монгуш Эрес Адар-оол оглунун телефонун дилеп, долган көрүнер даан, тывары берге. «Монгуш Э. А.»-лар дыка көвей, а солуннарга Мөңгүн-Тайгага Э. А. Монгуш аалартып каан дээрге канчаар билирил? Эрес Адар-оол оглу азы Эмма Александровна бе? Аэропортче билет садып маннаар бе, азы чадай-чадай Мөңгүн-Тайгаже телефоннаар бе? Кымче? База бир дылга колда эпчок чүвези тыва дылга кандыг-даа сөс «ч» деп үжүк-биле төнмес. Чижээлээрге, жолооч — болзачы, эмч — эмчи дээр бис, а мооллаарга ол талазы-биле дыка чиик. Буяновичиин деп бижип-даа адазывысса, номчуурга демейле «чиинн» дээр бис. Ам дыннаарымга Ак бажыңда орус дарганларывыс безин бот-боттарын «чи... чи...» дижип, бистин аайывыс-биле «чижип» кылаштажып турарлар. Адазының адын орус аян-биле адаары албан чүве болза, тыва дылдың грамматиктиг дүүмүнге «чи» деп бижиир кылдыр доктаадып алыылыңар. Хамаан эвес, ужуреш-каш-ла «чижип» чораай-ла бис.

Ам хөрээжен кижинин адазының адын адап көрээлинер: чижээлээрге, Бады-Хөө, Шара-Хүү дижик, чамдыкта боттарывыс безин билбейн чүү дээр ийик бис? База бир чижек: Сундуевич, Сундуевна, оон соонда оон адазының адын кым деп билирил? Сундуй бе, азы Сунду бе? Бир эвес Москвадан чөпшээрээр болза, шаандакы тыва чаңчылбиле документилерге кижинин адын, адын, а ангы черге төрел бөлүүнүң адын бижизе кандыгыл? Чижээлээрге, Адар-оол оглу Эрес, төрел бөлүү Монгуштар деп. Бир эвес ынчаар бижиир болза, орус чонга безин бистің адаары ийик деп бодаар мен. Дарый Шара-Хүү кызы дээрге, оны чадай-чадай дыл сыйып орус аян-биле адаарындан, ол орус-даа кижиге чиик. Оон ыңай эды, адазының ады орус аттыг кижилер ону чадай-чадай Алексей кызы, Владимир оглу дээрге арай эпчок юги бе?

Шангылдар БИЧЕ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ЭМИН ЭРТТИР ХӨӨРЕШКЕШ...

(Шоодуг аяны-биле)

Каът бажыңнарда кады-кожа чүрттап, чаңгыс дашка арганы үлежип ижер, чарылбас өөнүктер өөренген чаныбиле бир-ле хүн балыктаар, каттаар дээш тайганың овалаашы хемиче халдыпканнар. Орук ара арттар кырынга доктаап, тайта-тандыже чалбарып чажар дээш шилде «чүвезин» чажып чораашы, каранғы чиир дүжүп турда, хем кыдыы черге кээп доктааганнар.

Одаг кыысып, шай хайындыраан соонда, кижи бүрүзү аъш-чемин делгеп салган. Ийи хүн иштинде арыг агаарга дыштанып, балыктаар дээн кожаларның аъш-чеми-даа, водка, самогону-даа элбек-ле болган.

— Шаг-үе берегдээнде, тоолда дег алдын балык туттунун келзин, кат-чимистиг артынчаавыс үлүг бөлзүн, сагыш хандыр хөөрежип алгаш, аарта дүзап алыр балыктан өлүрүп, хөй каттан чыып алыылыңар. Өршээ, хайыракан!— деп, Адыш-Тараа турып келгеш, чажыын чажып, дашжаны көдүргеп.

— Ындыг-ла болзун, алган кадайывысты, ажы-төлду өөртүр балык-байлаг туттунгурла, кат-даа хөй-ле болзун, ашактарның калыы дээш, че бе!—деп, өске бир эжи база дашказын кедүргеп.

Эзим-арга кыдыы черге үлүг одаг орайга чедип чыып, оон чырынга хөөрежип орган өөнүктерни чүгле үүг эскерип, лескиндир ужуп, эдип хонган.

Дан чаа-ла чыып орган. Кожаларның арай үлүу Адыш-Тараа оттун кээрге, чымчакла сыытыкта чыдар болган. Арны-бажындан куду, буттан өөр хамык-ла чүве эзлинде артында өзен бажы хылбалыг боор чер. Ынаар бараалы, Ачылар олчалыг, дүнеледир чаныр келгеннер.

Самбуу эртен турбаан чыдырда, кожазы аалдың бичин оглу молдурга мунуп алган эзгиледип келген. Оол өөрүктенип, чүге чор сен деп Самбуунуң авазы Долгар кадай ылавылаарга, чугаалай берзе-ле, бөрүлер аалдың улуг молдургазын чиген, мындыг болган. Урагачын багда бе уллуруктарны узуткаар арган бар бе деп, оолдуң адазы сөс чоруткан болган.

Самбуу тура-ла халаан.

— Че, кайгал, чүге мындыг эртелеп кактың?—деп оолдан айтырган.

— Ачам бээр чорутту. Сенде кончуг аът бар, тодуг бөрүнү чер алыспас дээр чорду.

— Секти кайы хире чигендир?

— Бажы, дуюу арткан чүве эвеспе оң. Ачам эртенги имирде дилеп үнген кижи. Ийи бөрү ыңай болганнардыр.

Самбуу халып чоруткаш, кижениг аттарын эккеп, оолду эдертип алгаш, молдурганын сегинге четкен. Аалдан элээн ыракта, ховуже углаан хаактыг дөргүн бажында, ак черде болган. Молдурганың моюнныг бажы арткан, ыракта-на көстүп чыдар. Секче ис баспайн, дораан-на эзпкеннер.

Оол боданып эгелээн. Оон бээр ийи чыл чыгай берген, үш бөрүнүң ийизин ужурган улус чүве-дир. Аш бөрү чежени чигенин билбес, караа дуна бээр, сөөк безин арттырбас дыгыыр кулугурлар. Секке хүндүс чедип кээрлер болза көрем. Ээ, ыяап-ла кээр ужурлуг. Малдың ээзи база найтап турар-дыр. Хырны тотса-даа, караа тотпас уллуруктар сегин эргиири албан. Эштиг барбааже талаар. Ийи кижи чай бербейн, берт черже куюспайн, ховуу тепсин чыпшыр чедер, ол-ладыр. Боо-Кылыр-биле сүмележир апаар.

Кырган чаа турган, чанагаш, шай аартап орган. Өг аажок изиг, пашты шуугай халып-биле дуглап казы, оон эзтиг чыт бургуп турган. Калай аптара аксында хылба хээй кескен орган.

— Дөрже олур, аал, дөрже. Дерлиин үштүп каавыт. Эттээр бис —деп, Боо-Кылыр кедээр союп, шөлээчилээн орган.

Самбуу мындыг-мындыг медээ алдым, база биезги чаныысты хайындырыпсыысса, ирем, деп сөс эрээн.

— Аа, халак-халак, ам канчаар чоор. Шаандагым чок, эрес аът мунарымга эзенгим уштунгаш турар апарган кижи чордум. Урагачы-ла билир-дир ийин. Чери таарымчалыг-лыр бе?—деп, ашак баскактанып орган боду дискек кырынга чайгаар өөдейип келген.

— Чер ажырбас, ажырбас. Улуг, биче ийи буга бар, орта-ла эзенги быжыглаар — деп, кырганны сорук киноип, орук хоомай-даа болза кызыткан. —Бис иелээн чорвуста, олча-омактыг-ла улус болгай бис.

— Черле элдепсиндим ийин. Дүүнгү чарында дүжүп турарын көөрге, ийи олчалыг улус чордувус.

— Ол-ла, ирем. Чарынга чүдүп, дуюкаа-даа болза көрүп, бүзүреп чоруйн.

— Боттун багы-биле олчадан хая берип болур. Бо удаада чарынга бүзүрээр, баар апаар. Көстүп чыткан чүвени канчап каарыл? Өрү өскээн оруктан ап үндүүс, куду баткан орукта база олча бар. Сөелгү катап ыйдып көөр чоор бе? Таваар аттанынпса ажырбас боор. Тодуг уллуруктарның ууруу кончуг боор чүве. Ээлчежип удуур кулугурлар. Чугаажок. Калбак-Даг дөлемиинде хорумнар аразында бузаан чыгыпкан, сегинче-ле көөрлер болгай. Бир үйгу ап, хырынар сиңиксеп, секке сезиктиг чүве келбезин көргеш, ам-на келдир ийин оң.

Боо-Кылырның аайынан эртпээннер. Боо-Кылыр алдаг чок деп Самбуунуң дүүгезин шелбиктеп чемнээн октары-биле казы эгиннеп алган, а Самбуу чүгле сыдымыыр. Арыг иштп-биле чоруткаш, сек дужуна кээп, дужүп алганнар. Караа кеску кижи ыракта сезик бөөбейн бараанаарын дээш Самбуунуу чоруткан. Оол айгадан ыяш кыдыында чокпак хаваган артындан көөрге, сек шала-була кестүп болган. Куштар-ла эмежок, кара шаар-ла. Ийи-даа дас бар, ынаала-даа демгидеи сектен оралаш черде одуруглаар. Ылаңылай бөөрге, сектин бодунда ылап-ла ийи хоккаарак шагда чедип келген, караа көзүлбестей берген ажылап чытканнар.

— Оралдап каар часкап-дыр бис, харын эки боон база чалавас, олар ам сектин хамык сөөгүн хырын быжыы-биле сыырып алганнар болгай, даважыпталы — деп, Боо-Кылыр дыннаан дораан аттаны берген.

— Адыр-адыр, дыка эшкедевээли. Дөргүн унунда узун хоорганы өрү ап чоруй, ам халдаар бис—деп, Самбуу оожум чугаалааш, мурнуунче чоруткан.

Хоорганы өрү чээрби-үжен бастырып орбуже, сек көстүп келген. Хап-ла үнгеннер. Секке ынча-мынча кээп чорбуже, бөрүлер шагжок-ла халыжып ыңай болганнар. Кезээ шагда азыг дижинге, дөрт даванынга идегеп чораан араатаннар арыгже углаар чай алынмайн. Калбак-Даг ховузу кайы сен дээш ыдып-ла берген. Урагачы эззинин сыдым дүрүп, бөрүлерни сүрүпкенин билип кааш, кушталы-ла берген. Мырынай ол-бо кээрге, суглуг ийи буга бичин-ле шаптыктаан. Аттарны-даа хөөктүрүп, бөрүлерни-даа мөгүдеп, ийи улай хускунай кааптарга, бөрүлер башкаланып, чоруун шегленп, чыда дужер калызы чорда, боо ийи даргажы, Самбуу бир сыдыыраан. Сыдым ужун шеле соп чорбуже, хос өткеш, буттан бөле тыткан. Бөрү бир чиигиртектелгеш, бош барган. Сыдымны база дүргеш, октаан —ам-на бөрүнүн колдуктан апкан. Аът эндээр эвес, боду-ла эгли дужүп чорда, эр-даа төрепчилей каапкан. Бөрүнү сөөргкеш, делир ыңай болган. Элээн ырак, доозуну доюлтаа кушталдырып орда, эже бо аълындан дужүп алган, боозун хөллей туткан турган. Аът тура дужүп чорда, моорап, довуракка албыгып калган коккааракты Боо-Кылыр ийи базым черлеп аткан — демгизин ында-ла шөйлү берген.

Боо-Кылыр бодунга онаашкан бөрүнү аът кырыңнан ийи-ле аткан, оозу хараган адаанче бажын супкаш, сөөлгү тыныжынга харлыгын чыдырда, дая сыптыг мөч кымчызы-биле бажынче хаш өлүрген.

Мынчап, ам мырыңай ийи удаа, малдың хоралыг дайзынын узуткаан улус чүве-дир. Бөрүлерни аңнап, кашты-даа өлүрген-не боор чүве, ында кижи кайгаар чүве чүү деп. Бо удаада ындыг болбаан. Черби-Даспы сумузунга ырак чоокта аалдарны эргий аттардаа, аңчылар-даа дугайында тоолзуг чугаа дыргын тараан дижир чүве.

Көк-оол ЧАМЫЯН.

СОНУУРГАКТАРГА

ЧУРУКЧУ ГЕНЕРАЛ

Турциянын президентизи турган генерал Кенан Эврен бодунун чуртунун төөгүзүнге ийи удаа кирген: 1980 чылдың сентябрьда күрүне эргилдезин кылган, а ол шериг үмээнинин он үш чыл болганын таварыштыр Турциянын сураглыг чурукчузу болу берген. Оон чораан чуруктарын Түрүнда дыка улуг өртек-биле садып ап эгелээн. Чижээ, бир бай кижи генералдын чураан чуруун 110 миллион турк акша-биле садып алган.

АРАГАЛААРЫ ЭВЭЭЖЭЭН

Франциянын чурттакчылары 35 чыл бурунгаар кижи бүрүзүнге онааштыр чылда 150 литр арага аймаан ижип турган. Виноград болгаш кызыл-арага бүдүрүкчүлериниң делегей эвилелиниң чиигине директору Робер Тиньонун дынатканын ёзугаар алырга, ам французтарның кижи бүрүзү чылда 65 литр кызыл-арага аймаан ижип турар. Арагалаар чоруккa удур кампанияны сөөлгү чылларда Францияга күштелдирген түнелинде, франшузтарның хөй нурууза градузу — ажыы эвээш арага аймаан ижер ранчылыг болу берген.

«АЛДЫН БОЛГАШ МӨҢГҮН РАКОВИНАЛАР»

Делегейниң 41-ги кинофестивалы Сан-Себастьян хоорайга болган. «Сара» деп фильмге хөрээжен кижиниң ролюн тергиин эки күүседип, дыка солун кылдыр ойнаанын дээш Ираның артизи Ники Каримге «Алдын раковина» шанналлтывыскан. А «Мөңгүн раковина» шанналлы испан артис Хуан Эчанове алган.

ХААННАР ЧУРУУНУҢ ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Кыдат хааннарның болгаш оларның кадайларының чуруктарын көргүскен делгелгени Кыдаттың наймысылалында биле дугаарында организастаан. 960-1279 болгаш 1644-1911 чылдарда Кыдаттың хааннарының, оларның кадайларының чуруктарын чураан кижилерниң аттары билдинмес болуп турар.

(Парлалгадан).

ХӨКТҮГ ЧУГААЛАР–АНЕКДОТТАР

Совет Эвилелиниң маршалы И. Х. Баграмян солдаттар дугайында кезээде сагыш салыр, оларга баар, дайынчылар-биле ижин-кара чокка ада-өзүзү-биле хөөрежир кижи чораан. Оон дугайында чамдык хөктүг чугаалар-анекдоттарны мооң адаанда парладывыс.

ШЫН ХАРЫЫ

Бир катап Иван Христофоович полк командириң элдертип алгаш, казармага келген. Ында дежурный кортканы-биле «Томаанныг!» деп командылааш, солагай холун чажыра тудуп турган. Оон таакпылап турганы илдеп.

— Чүнү тыртып турдуңар? — деп, маршал айтырган.

— «Дукат» деп сигаретаны, эш маршал.

— Дежурныйныи харыызы шын-дыр, а салган айтыгыым шын эвес болган-дыр: «Казармага дежурныйлаашкын ченинде чүге таакпылап турдуңар?» деп айтырар ужуруглуг-дыр мен.

«ЭЗИР БОЛУР СЕН»

Чаа келген солдаттар-биле сичээл спорт залынга болуп турган. Аная И. Х. Баграмян чедип келген. Солдаттарның бирээзиннден эвилен ёзу-биле хүлүмзүүнүп айтырган:

— А фамилияңны кым дээрил, ирид?

— Орлов ийин, эш маршал.

— Бүгү мага-бодун, шынган эзлиг магалыг-дыр. Бо чылдың төнчүзүнге чедир ёзуглуг эвир болуп сен.

Ийиги солдаттан айтырган:

— Сээн фамилияң кым ирги?

— Аная дайынчы Воробьев ийин, эш маршал.

— Ажырбас, оглум, эки кызып турган, хартыга болур сен.

«КОЗЛОВСКИЙ ДЕГ ЫРЛААР БОЛУР СЕН»

Үшкү солдаттың фамилиязын айтырарга, ол мынча деп харыылаан:

— Аная дайынчы Козлов.

А маршал биичин-даа анчыгымнайн, айтырган:

— Ырлаарынга сундулуг сен бе?

— Ийе, эш маршал. Боттывыңгыр уран үүл көрүдезинге киржип турган мен.

— Эки кызар болзунза, алдарлыг ыраажы Козловский ышкаш болур сен.

«БАГРАМЯН-ДЫР МЕН»

Дөртү солдаттың фамилиязын маршал сонуурган айтырган. Оозу мынча деп харыылаан:

— Баграмян.

— Ийе, мээн фамилиям Баграмян, а сээн фамилияңны кым дээрил?

— Мээн фамилиям силернин ышкаш, база Баграмян ийин, эш маршал.

— А сеңи чүге танывас кижи боор мен?

—А мени канчап танывыр боор силер, эш маршал, ырак черде совхозтан келген трактарист кижи мен.

— Тракторист дайынчыга «Орейтор» шериг атты тыпсып бергеш, чүүлдүг болуп ышкаш — деп, дивизия командириңге маршал сүмелээн дээр чүве.

«Ветеран» солуундан.

ЧАА ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Мен элээн каш чылда тыва болгаш чечен чугааларын чыып бижип келдим... Ол дээрге бистин аас чогаалывысты билип алырынга кончуг солун, кандыкшылдыг ажыл боор-дур. Оларның хөй кезии республика солуннарынга парлаттынган чүве. Тываның дыл, литературa болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институдунда чужааганым база бар. Олардан «Аннаашкын болгаш анчылар дугайында», «Бойдус камгалалы» деп бөлүк үлегер домактар кол черни эзлеп турар. Оон ыңай, эргилерин чыыр-биле кады, чаа-чаа үлегерлерни чогаалып бижиирин база үтпайн чоруур мен. Бо удаада «Чаа үлегер болгаш чечен домактар» деп эге-биле номчукчуларга бараалгаттым.

Кижен багдааны-биле быжыг, кижи дузазы-биле буянныг.

Үе-шаг үрезин эвес, үре-төлү өстүрер, амгы шаг андазын эвес, ажы-төлду кижизидер.

Мегелээри—бодун билбези, бүзүү — орнун билбези.

Дортун чугаалаар хирезинде ыртык кылыр, шынын чугаалаар хирезинде чаңдыр кылыр.

Аалчылар дштаныл-чемненир, арагалаар, бажын ээзинин бажын чиир, кежин сояр.

Аалчы кижи ээзи кижээ ийтыкчы эвес, сураглаан кижи уткаан кижээ сургакчы эвес.

Шылгаттынмаан өөнүк — казыттынмаан тоорук дег, чажыртынган душтук—бустунмаан үүже дег.

Чамдыкта бузук сава-даа ажыктыг, бирде биче сава-даа эйлүг.

Бодунун аксына шопулаа чоок, ээзинин бодунга эди эптиг.

Тон-хевинге арын-нүүрүн чыпшыр илбес сен, эт-севинге эрге-дужаалын эптей илбес сен.

Төндүрүп шыдавас болзуиза эгелеве, төлеп шыдавас болзуиза, чээп алба.

Билзек салаага чоруур, эргим кижи чүрекке чоруур.

Аттыг аалчыны аалынга челир үде, чадаг аалчыны үнер эжиктен үндүр үде.

Аътты чүген-биле башхарар, кижини угаан-биле өөредир.

Билбес чүвезин дүрген уттур берген чүвезин дораан негээр.

Чалгаа кижи олура удуур, чыла «ажылдаар», кортук кижи хая-хая көрүүр, олура кааптар.

Чалгаа кижи хем ортузунга тура ижер чүве дилээр, чазый кижи чем делгээнче көре, чиирин бодаар.

Ие кижи кээргээчели откапашка өрттетпес, ойбак-дыдыкка чедирбес, ада кижи сургаачалы— ая-согунга калатпас, арга-эзимге астырбас.

Эр кижи балдызы-биле чылыдар, кыс кижи ине-чүскүүбиле хепкерер.

Бажының кырында чайыннанчак, баш иштинде сыныйланчак, эктинин кырында эрээнелчек, эш-өөрүнге эрбеннелчек.

Аътты кымчы-биле сүрбе, сула-биле сур, анны далашбиле кедеве, арга-биле кеде.

Аргада мяжын кезип доинаан, аалда душтуун бактап сөглээн, черинде чечээн сүзүп баскан, четкенде чээн, кунчуун ылгай сөглээн.

Арагада буруу чок, утаанда буруу, пивода буруу чок, мелерлде буруу.

Ырак төрел орнунга ынаныштыг кожалар дээре, кээркелбес төреллер орнунга кире үшкүлээр эштер дээре.

Алексей НУГУУРАК.
Адыр-Кежиг суур.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Октябрь 3 (18). 5 сарыг меңгилиг, довурак соодалдыг, хүн сылдыстыг, кызылзымаар чылан хүнү. Аас-кежик дилээр, эрге-дужаалдыг улус-биле чугаа-домак кылыр, буян-кежик кылыр хүн. Хөөржүдүлгеге, аас-дылга, чер ажылы кылырыга таарымчалыг хүн.

Октябрь 4 (19). 4 ногаан меңгилиг, демир соодалдыг, ай сылдыстыг, сарыг аът хүнү. Кандыг-даа ажыл-ишке тааржыр хүн. Бичин улустуу машина-балгаттан хынамчаселемчиледдиг болур хүн. Сөелгү саны 0-1-биле төөгеи чылдарда төрүттүнген кижилерниң хүнү.

Октябрь 5 (20). 3 көк меңгилиг, октаргай соодалды

ЧҮГЛЕ ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

Бо чылдың эгезинден эгелеп Барыын-Хемчик районуң көрээ суурларында ажыл-агыйларга хамаржып турган уруглар садтарын район чагыргазының улус өөредилге килдизинің шугумунче шилчидип киирген. Дугуржулга ёзугаар «Барлык», «Шекпээр», «Дөн-Терезин» бүдүрүлге кооперативтериниң каттыжышкыннары боттарының садиктерин септеп, чедер-четпестерин аайлап бээр турган. Херек кырында ындыг чүве болбаан, уруглар садиктериниң септелгезин улус өөредилге килдизинің бюджединде акша-биле кылдыртып турар. Ам ясли-садиктериниң, кышка белеткелин, оларының септелге ажылдарын чорудуп алганын улус өөредилге килдизинің ажылдакчылары чамдык активтерин хаара тудуп турган хынаан. Чамдык черлерде садиктер ам-даа ажыттынмааны илерээн. Дөн-Терезин суурда уруглар садигиниң одалга системазын солуур ажылдар доозулбазы-биле бо садик ам-даа ажыттынмаан. Хөвеленде уруглар ясли-садынын чем склады турар немелде тудуунуң төлевилел ажылдары кылдынмаанындан ону ажылдарын санэпидстанция ажылдакчылары чөпшээревээн. Барлык суурда «Салгал» уруглар сады эң-не берге байдалда. Ында одалга системазы кылдынмаан хевээр туруп бергеи. Тус черниң удуртукчулары садиктериниң септелгезин дүргедир талазы-биле сагыш салбастаан.

Кызыл-Мажалык суурда ясли-садиктер кышка багай эвес белеткеннип, боттары септелгеин шынарлыг, дүргеи чоруткан. Бо садиктер ам ангы агар санны банкыга ажыдып алган, тускай бухгалтерлиг, бот-башкарыып ажылдап эгелээн. Чамдык садиктер боттары картофельди тарып, ажаап алган, а четпезин боттары ажыл-агыйларга барып, картофельди казып, үүдүрүп ап турар. Шекпээр суурда «Сайлык» уруглар садынын ажылдакчылары ишек-караа, көк-кат вареньезин хайындыргаш, 30 литр хиреин белеткеп алган. Оон ангыла олар 6 литр кулчаны чыып, белеткээн, 30 литр бүгүрешти дузап алган. Ам киш-кулаа, ыт-кадын чыып ал турар. Хөвеленнин «Өөрүшкү» садының ажылдакчылары база ыт-кадын чыып алган.

Уруглар садиктери кижизидикчи башкылар-биле бүрүн четчелеттинген. Ыры башкылары чамдык черлерде чедиппес, Ак-Довуракта башкы училищези ыры башкыларын удавас доостурып үндүрер, айтырыг шинтпирлеттиниер.

Уруглар садиктериниде кижизидилге айтырыынга хамаарыштыр чаа үүлдер тыптып турар. Эрткен чылдан эгелеп чаштарны тыва чанчылдарга кижизидериниң хевирлерин уруглар коллективтери эки эгелээн. Ол чаштарның мөзүшкинар кижизидилгезинче, төөгүнү билип алырынга улуг идиг болуп турар. Ол ажылды улам күштелдирери-биле бо чылын коллективтер тодаргай программаны тургузар. Башкыларның түнеел хураларынга бо айтырыгны шыгыы чугаалашкан. Коллективтерде чогаадыкчы бөлүктер тургустунган, олар боттарының ажылдаар программазын чогаадып тургузар.

Уруглар садиктериниде орус дыл башкылашкыны дыка куду деннелде болуп турары таарымча чок. Уруглар орус дылга өөредир, чугаазын сайыradыр сорулганы салып турар. Кижизидикчи башкыга тааржыр иомнар, методиктиг литературалар-биле хандырылга дыка четпес. Чамдык кижизидикчи башкыларның чогаадыкчы чоруу дыка куду деннелде. Үүгле белеп үүлдер дилээринге өйлешкен, боттары солуп, чаа үүлдерни чогаадып кылбайн турар. Кызыл-Мажалык суурда «Чечек» уруглар садының (эргелекчизи Е. А. Домбулак) коллективиин элээн чаа үүлдерни кылган. Коллективтиң ажылдакчылары уругларга амданныг хлебти боттары быжырып бээр аргаан тып турар. Садикте төлевирлиг парикмахерскаяны ажыткан. Ритмика, хореография башкыларын тып, хүлээп алган.

Районнуң уруглар албан черлериниң ажылдакчылары рынок экономиказының берге үезин турза-даа, бичин чаштарны тодуг-догаа өстүрүп, кижизидер дээш бүгү-ле хемчегларни ап турар. Бо талазыбиле боттуг дузаны район чагыргазының улус өөредилге килдизи, оон методистери чедирип, дузалап турар. Чаштарның кадыы, оларны төлептиг өөредип кижизидери үүгле ясли-садиктиң ажылдакчыларындан хамаарыштас болгай. Бо ажылга боттуг дузаны ада-иелер база чедирер ужурлуг. Үүгле демниг ажылдан бүгү кижизидилге ажылы эки болуп.

Елена ХЕРТЕК.
Барыын-Хемчик район чагыргазының улус өөредилге килдизинің уруглар албан черин харылаар методизи.

КЫМ ШҮГЛҮР ИРГИ?

«Мөге кижиниң майыы кадрыы» деп улус чугаалажыр. Тыва хүреш мөөрейлеринге ад-сураглыг мөгелер кымгаа биллиннес мөгелерге октадып алыр таварылгалар тургулаан. Тыва Арат Республика үезинде Мандан-оол Ондарайович Куулар, сөөлүүредир Макар Аскиров деп чон адай бергеи. ТАР-ниң начын мөгези ам Чадаана хоорайда 76 харлыг чурттап орар. Ол ышкаш Тываның база бир сураглыг мөгези Семис-оол Монгуш дугайын кым дынаваан боор. Оон ооллары Владимир, Аяс алышкылар ам Тыва Республиканың каш дакпыр чемпионнары болгай.

Чөөн-хемчикчилер сураглыг мөгелери Макар Аскировка болгаш Семис-оол Монгушка турааскаткан тыва хүреш мөөрейин Баян-Тала суурга эртен октябрь 3-те, хүндүскүнүн 12 шакта эрттирер деп шиитпирлээн. Тиилекчилерни ат болгаш үнелиг белектер манап турар. Аңаа кым шүглүр ирги?

Бистің корр.

Чарлаалдар бюрозу

САКТЫЫШКЫН КЕЖЭЭЗИНЧЕ ЧАЛАЛГА

Өөр районуң Хандагайты суурунуң Культура бажынынга 3-ү чылдың октябрь 8-те Тываның сураглыг чогаалчызы **Монгуш Баянович ДОРЖУГА** турааскаткан «Сактыышкын кежээзи» болур.

ПРОГРАММАДА:

Чогаалчының эш-өөрүнүң, төрел-дөргүлүнүң, чогаалчыларының сактыышкыннары, ыры, шулуктер күүселдери. Тываның Улусчу чогаадылга бажынының болгаш Өөрүнүң богдыынныг дотистериниң концерти.

«Сактыышкын кежээзинге» ангы-ангы районнарда, Кызыл хоорайда чогаалчы М. Б. Доржунуң эш-өөрүн, школачы өнүктерин, чогаалчыларны, дөргүл-төрелдерин болгаш күмүлгеш кижи бүрүзүн чалап тур.

ОРГКОМИТЕТ.

◆ ◆ ◆

«Автомагазин» дээр тускай автомашинаны, кожар дериг-херекселдерлиг (тергежиреш, илиир, сиген кезикчизи, дырбааштар, чер чарар херекселдиг культиватор) КМЗ-012 биче тракторну; «Лысьва» электри-газ плитазын садып турар, автомашина «ГАЗ-6611».

Телефон № 3-62-66, гостиница «Мөнгүлек», 1-ги каат, каб. 109.

Афганчы Леонид Хапысович **ЧООДУНУҢ** озал-ондакка таварышкаш элекке мөчээнии дөргүл-төрелдери дынатпышаан, оон эш-өөрүнге, чоок кижилерге, ханы кажыдалды илегейлеп тур.

Мөчээн кижиниң орнукшудулгазы октябрь 4-те болур.

ТЕЛЕ-ПРОГРАММА

(Октябрь 4-тен 10-га чедир)

ПОНЕДЕЛЬНИК

Октябрь 4
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.10, 12.20, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.45 Эртенги гимнастика. 6.55 Эртен. 9.15 Фирма магадылав тур. 9.30 Көр, дыцна. 9.50 «Амыдыралдың аар-саар үүлдери». Уран-чечен телесериал. 19-ку серия. 10.20 Садовое кольцода ордуда. 10.50 «Кука-ре-ку». Юмористер конкурузу. 11.15. Тема. 12.00 Медээлер. 12.25—12.55 Футбол.

* * *

15.00 Медээлер. 15.25 Телеминут. 16.10 Музыканың келир үези. 16.40 Үе. 17.20 Сылдыстар шаны. 18.00 Медээлер. 18.25 Телесактыышылынар. 18.45 Документилер болгаш салым-хуулар. 18.50 Футбол. 19.25 Неделяның чангыы. 19.55 Театр шөлү. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 медээлер. 21.25 «Амыдыралдың аар-саар үүлдери». Уран-чечен телесериал. 19-ку серия. 21.55 Спортчу уик-энд. 22.10—01.00 Пресс-клуб. Чапсарда (00.00) — Медээлер, дамчыдылгалар программазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Куш-ажылдың телебиржазы. 8.30 Ажылгыр кижилериң үезин. 9.00 Россияда бизнес. 9.30 Политиктиг олимпиде. 10.25 «Албан-хаакчылар аразында ынакшыл». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 13.00 Тараачыннар айтырыы. 13.20 Телесолун. 13.25 «Хоорайжыгаш». Хөлүг программа. 13.55 «Дрозд-хаан». Уран-чечен фильм. 15.10 «Куш ужар бедиктен Испанияны көөрге». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.40 Янзы-бүрү медээлер. 15.55. Мультипульти. «Космос тывыныы». 16.05 Чаштың чулчуруу-биле. 16.35 Ном-дептер хөрээ. 16.50 «Европа—Азия».

«ТЫВА» канал

17.35 Уругларга фильм. 18.10 «Ада-шокар». 18.25 «Факт». 18.45 «Төгерик стол». Кышка белеткел. 19.45 «Тываның экранарында». 19.55 Чарлаалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 Понедельник санында детектив. «Лаки Страйк» «Сөөлгү дүндуткел» деп уран-чечен фильмнив көргүзер. «Кем-херек үүлгедишкиннери-биле демиселдин төөгүлери» деп сериялан (АКШ). 21.15 Спортчу карусель. 21.25 Чептүг чоруктуг үезин. 22.25 Улуг алгыш-кырыш. Кара дөрбелдин. 22.55 «Фоторепортер Пикс». Улуг кижилерге мультфильм. 23.05 Музыка. «Интрада». 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25—00.55 Авто- болгаш мотоспорт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.35 Камгалал-911. 18.30 Рек-тайм. 19.00 Хүнүүн-не байырлал. 19.10 Театржы мөгейишкин. 19.55—20.00 Реклама.

ВТОРНИК

Октябрь 5
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 18.20, 21.20, 00.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Фирма магадылар тур. 9.20 Хөлүг аялгалар. 9.40 «Анаа-да Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.35 Кижи болгаш хоойлу. 11.05 Стартинейджер. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20 «Човуланың дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 6-ты серия. 13.35 «Эр чер айыылдыг». Уран-чечен фильм. 1-ги серия. 14.45 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. К. Бриоллов. «Помпейниң сөөлгү хүнү». 15.00 Медээлер. 15.25 Ажылшчы медээлер. 15.40 Конверсия болгаш рынок. 16.10 «Блокнот». 16.15 Херек. 16.25 «Тедди Раксиниң ужуралдары». Мультфильм. 16.50 Эстрада концерти. 17.50 Технодром. 18.00 Медээлер. 18.25 ХКД — хуужудулга айтырыглары. 18.50 Документилер болгаш салым-чолдар. 19.00 «Анаа-да Мария дээр». Уран-чечен фильм. 19.55 Тема. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 Чүс чылдың чажыттары. 22.05 «Доктор Попольо». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү (Франция). 00.00 Медээлер. 00.25 Рок-вродл ТВ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Куш-ажылдың телебиржазы. 8.30 Ажылгыр кижилериң үезин. 9.00—9.55

* * *

12.00 «Күскү марафон». Уран-чечен фильм. 13.30 Тараачыннар айтырыы. 13.50 «Валентина». Уран-чечен фильм. 15.25 Янзы-бүрү медээлер. 15.40 «Музыка класы». 16.10. Мульти-пульти. «Ах скген». 16.20 «Ойнаарактар-каасталгалар». 16.50 «Мастерлер хоорайы». 17.40 Хуу коллекция.

«ТЫВА» канал

18.35 Мультфильм. 18.45 «Факт». 19.05 «Сентябрь ай уттундурбас». ССРЭ-ниң улустуң башкызы А. А. Аллын-оол дамчыдылгага киржир. 19.35 «Словесник» клуб. 19.55 Чарлаалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 Спортчу карусель. 20.30 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 227-ги сериялы. 21.20 Дээргилер-эштер. 21.35 Мээн Ада-чуртум. «Өрттенмес Купина». 22.30 «Музыка экзаменин» көргүзер... 22.45 «Бөгүн бистің хоорайывыста». Улуг кижилерге мультфильм. 22.55 Петербургка болган төөгүлер. «Идеалист хөрээжен». 23.05 Михаил Гульконуң ыраары. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25 — 01.15 Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.35 Мульти-пульти. «Бичин ыабичи». 19.00 Хүнүүн-не байырлал. 19.10 Санкт-Петербургтуң баледи. 19.55—20.00 Реклама.

СРЕДА

Октябрь 6
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 18.20, 21.20, 00.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Фирма магадылар тур. 9.20 «Саасхан». Уругларга дамчыдылга. 9.40 «Анаа-да Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.30 Садыглажыышкын көөрүү. 11.00 Көжүп чоруур театр. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20 «Човуланың дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 7-ги сериялы. 13.40 «Эр чер айыылдыг». Уран-чечен фильм. 2-ги сериялы. 14.30 «Фонтаннар найысылалы». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.00 Медээлер. 15.25 Телеминут. 16.10 «Блокнот». 16.15 «Тедди Раксиниң ужуралдары». Мультфильм. 16.40 Музогрэф. 17.00 Бистің аравыска, уругларың аразынга. 17.20 Клуб-700. 17.50 Технодром. 18.00 Медээлер. 18.25 «Мир». 18.55 «Анаа-да Мария дээр.» Уран-чечен фильм. 19.45 Миниатюра. 20.00 «Кремль ханазының артында». 1-ги кезээ. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 Фильмниниң баштайгы көргүзүү. 00.00 Медээлер. 00.25 Фестивальлар парады. Кинофестиваль дутайында. 01.10 Шыдыраа талазы-биле делегейнин бирги чери дээш. 01.25 МТУ. 02.25 — 02.35 Пресс-экспресс.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Куш-ажылдың телебиржазы. 8.30 Ажылгыр кижилериң үезин. 9.00 Орус виза. 9.30 Эртенги концерт. 9.45 Христиан шажын программазы. 10.15 Мээн Ада-чуртум. «Өрттенмес Купина». 11.05 «Хүндүскү сеансче ийи билет». Уран-чечен фильм. 12.40 Чергелешкектер. 13.00 Тараачыннар айтырыы. 13.20 «Ыракы Чөөн чук». 14.05 «Кежээки салонунуң» арынары-биле. 15.35 Янзы-бүрү медээлер. 15.50 «Ногаан школа». 16.20 Телесолун. 16.25 «Өшкен сылдыс бе?». 16.55 Санкт-Петербургтуң баледи. 17.40 XX век кинокадрда болган кинокадрдан дашкаар. «Катюшадан» «Буранга» кедир. 18.40 К. Сен-Санс. «Даусе Мокабле». 18.50 Хүнүүн-не байырлал.

«ТЫВА» канал

19.00 «Факт». 19.20 «Иеиди өртемчейи». 19.50 Чарлаалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.25 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 228-ки сериялы. 21.15 «Рудольф Нуриев — чогум боду». Барымдаалыг фильм. 22.00 Л-клуб. 22.45 «ФРУ-89». Улуг кижилерге мультфильм. 22.55 «Орус ыры». Татьяна Петрова. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25 «Кем-херек үүлгедишкиннерине удур демиселдин экраны». 00.35—01.35 Экзотика.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

19.00 «Ойнаарактар-каасталгалар». 19.30 М-трест. 19.45 Спортчу карусель. 19.55—20.00 Реклама.

ЧЕТВЕРГ

ОКТЯБРЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55 9.00, 15.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Фирма магадылар тур. 9.20 Мультфильмнер. 9.45 «Анаа-да Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.35 Джем. 11.05 ...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өрү казылыгларга. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20 «Човуланың дөвүнчүүнде». Уран-чечен фильм. 8-ки сериялы. 13.40 «Эр чер айыылдыг». Уран-чечен фильм. 3-кү сериялы. 14.50 «А бо тоолга мынчаар болган...» Мультфильм. 15.00 «Тедди Раксиниң ужуралдары». Мультфильм. 16.40 «Беринг-тин оруктары-биле». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.10 Джем. 17.40 ...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өрү казылыгларга. Чапсарда (18.00)—Медээлер, дамчыдылгалар программазы. 18.50 Өнүч эвээнин эге билиглери. 19.00 Документилер болгаш салым-чолдар. 19.10 «Анаа-да Мария дээр». Уран-чечен фильм. 20.00 «Кремль ханазының артында». 2-ги кезээ. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 «Мосфильмниң» 70 чылынга. «Егор Булычов болгаш өскелер-даа». Уран-чечен фильм. 23.15 Пресс-экспресс. 23.25 Бумеранг. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Дамчыдылгалар программазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Куш-ажылдың телебиржазы. 8.30 Ажылгыр кижилериң үезин. 9.00—9.55 Эртенги концерт. 9.15 Камгалал-911. 10.10 «Кинограф». 11.05 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 227-ги болгаш 228-ки сериялары. 12.45 «Чаартылга». 13.00 Тараачыннар айтырыы. 13.20 «Делегейниң хөрээжиннери». Хөй сериялыг барымдаалыг фильмнин баштайгы көргүзүү (АКШ). 13.50 Экзотика. 14.50 Пилигрим. 15.35 Янзы-бүрү медээлер. 15.50 «Музыка класы». 16.20 «Урал вариантызы». 17.05 Терминал. 17.35 Будин. 18.35 Хүнүүн-не байырлал.

«ТЫВА» канал

18.45 Мультфильм. 19.05 «Факт». 19.25 «Байырлал дээр бе?». ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканының 49 чылынга. 19.55 Чарлаалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 Спортчу карусель. 20.35 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильм. 229-ку сериялы. 21.25 «Сайгарын көрээлиннер харын». 21.40 «Шыпшың бажын». 1-ги кезээ. 22.40 «Ном-дептер хөрээ». 22.55 «Шыпшың бажын». 2-ги кезээ. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25 «Кем-херек үүлгедишкиннерине удур демиселдин дыцнадыглары». 00.35—01.05 Санкт-Петербургтуң баледи.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.45 «Анапа-93». 19.15 Аажы-чаа. 19.45 — 20.00 М-трест.

ПЯТНИЦА

Октябрь 8
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен 9.05 Фирма магадылап тур. 9.20 Мультфильмнер. 9.45 Компас-тоол. 10.45 Орус ырларын боодалдары. 11.00 «Аян-чорукчулар клуву». 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20 М. Рошин. «Дуэль сооңда». Фильм-шин. 14.40 «Ау даай». Мультфильм. 15.00 Медээлер. 15.25 Бридж. 15.50 Бизнес-класс. 16.05 Балет. 17.00 Компас-тоол. 18.00 Медээлер. 18.25 Мультфильм. 18.40 Кижи болгаш хоойлу. 19.15 Вагон-03. 19.45 Хуулгаазыннар шөлү. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 Неделяның кижизи. 21.40 Детективтер клувунга. «Марлов — хуу шиваншкин». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериялы (Великобритания). 22.45 Шыдыраа талазы-биле делегейнин бирги чери дээш. 23.00 Политбюро. 23.35 Музобоз. 00.00 Медээлер. 00.40 Автошоу. 01.10 Х программа. 01.35 Хит-конвейер. 02.40—02.50 Пресс-экспресс.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Куш-ажылдың телебиржазы. 8.30 Ажылгыр кижилериң үезин. 9.00 «Сылдыстар-биле сүмелешкеш». 9.20 Шыпшың бажын. 10.15 Назынынар дөгүй берген болза... 10.45 Планета талазы-биле кожалар. 11.15 Улуг алгыш-кырыш. «Кара дөрбелчин». 11.45 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 229-ку сериялы. 12.35 Дедир адрези. 13.05 Тараачыннар айтырыы. 13.25 Дириг амытаннар аймаа. 14.25 Пятница санында Дисней. «Доп-дораан уруглар хереглеттинин тур». Уран-чечен фильм. 1-ги сериялы. 15.10 Мульти-пульти. «Авам ыяш кырында». 15.20 Янзы-бүрү медээлер. 15.35 «Сээн ээлчээн база чедип келир». Барымдаалыг фильм. 16.35 Телесолун. 16.40 «Чараш болуру күзенчиг-дир». 17.10 Театржы мөгейишкин. «Манифест база катап үнүп келген». 17.55 Бизнес: чаа аттар. 18.10 Реклама.

«ТЫВА» канал

18.15 «Телеаовс». 18.30 «Тыва неделя». 18.50 «Доннас-Сутга кежээ». «Ак-оолдуң игили» деп көрүлдеген. 19.50 Чарлаалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.25 Ыдах комедияларывыс. «Капуциннер бульварындан келген кижи». Уран-чечен фильм. 22.00 «Чонуң фрагы». 22.55 «Чай дугайында сактыышкын». Музыкалыг хөглүг программа... 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25—02.00 «Табор дээрже ужуттар». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.15 Сигнал. 18.30 Мульти-пульти. «Бичии-даа болза эрес». 18.35 Хүнүүн-не байырлал. 18.45 «Опера—мээн салым-хуум...» В. Ермаков. 19.45 Спортчу карусель. 19.55—20.00 Реклама.

СУББОТА

Октябрь 9
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.45, 8.30, 15.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.50 Эртенги гимнастика. 7.00 Пресс-экспресс. 7.10 Ажылгыр кижиниң суббота эртени. 7.55 Медээлер. 8.35 Адазының оюнар. 9.05 «Марафон-15» көргүзер... «Джунглиниң кыйгызы». 9.35 «Мир». 11.00 Медицина сеңээ. 11.30 «Сергийниң бичии хүрээзи». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. 12.25 Өнүч эвээнин эге билиглери. 12.35 Эрге-чагырга кижилери. 12.50 Ленд детектив. 13.25 Экология программазы. 13.55 Кикбоксинг. Азия чемпионады. 15.00 Медээлер. 15.30 «Пепси-Узун ук». 4-кү сериялы. 16.00 Акша болгаш политика. Улустар аразының харылаалары экономика көрүнчүүнде. 16.30 Аът спорту. Америкада аът чарыжы. 17.15 Кызыл дөрбелчин. 17.55 Дириг амытаннар аймаа. 18.40 «Иелээ». Шоу. 19.10 Эдер-хааржак ойнай берди, эй, маңнажыптаал... 19.40 М. Захаров. «Театр—ынакшылым». 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 «Кыдат синдром». Уран-чечен фильм (АКШ). 23.30 Пресс-экспресс. 23.40 «Душ». Дүнеки канал. 23.55 Медээлер. 00.20 Спорт. 00.30 Айның эн эки музыкалыг он ыры. 01.15 Доктаап көр. 01.45 МТВ программа. 02.15—02.50 Авто-экспресс.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Барымдаалыг фильм. 8.55 Формула-730. 9.25 Бистің садывыс. 9.55 «Бирги тайм». «Бистің Ералаш». 10.25 «Пилигрим». 11.10 «Хар — мээн салым-хуум». Барымдаалыг фильм. 1-ги сериялы. 12.10 «Нате». 12.45 Тараачыннар айтырыы. 13.05 «Куруяк чайы». Музыкалыг программа. 13.50 Кызыгаар чок футбол. 14.45 Алдын кош-дыргак. 15.15 «Канчап чурттаар бис?» 16.00 Хөглүг викторина. 16.45 Мастерлер. «Байырлалды төрүттүнген». В. Розов. 17.35 Политиктиг байдал. 18.05 Видеопоэзия. С. Таратута. 18.20 Чаштың чулчуруу-биле. 18.50 Хүнүүн-не байырлал. 19.00 Чажыттыныышкынныг шоу. 19.30 «Динозавр болбайн-на көргүзүү (АКШ). 13.50 Экзотика. 14.50 Пилигрим. 15.35 Янзы-бүрү медээлер. 15.50 «Музыка класы». 16.20 «Урал вариантызы». 17.05 Терминал. 17.35 Будин. 18.35 Хүнүүн-не байырлал.

«ТЫВА» канал

18.45 Мультфильм. 19.05 «Факт». 19.25 «Байырлал дээр бе?». ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканының 49 чылынга. 19.55 Чарлаалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 Спортчу карусель. 20.35 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильм. 229-ку сериялы. 21.25 «Сайгарын көрээлиннер харын». 21.40 «Шыпшың бажын». 1-ги кезээ. 22.40 «Ном-дептер хөрээ». 22.55 «Шыпшың бажын». 2-ги кезээ. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25 «Кем-херек үүлгедишкиннерине удур демиселдин дыцнадыглары». 00.35—01.05 Санкт-Петербургтуң баледи.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.45 «Анапа-93». 19.15 Аажы-чаа. 19.45 — 20.00 М-трест.

ВОСКРЕСЕНЬЕ

Октябрь 10
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.40, 8.30, 19.15, 00.15 Дамчыдылгалар программазы. 6.45 Эртенги гимнастика. 6.55 Сагыш-сеткил көдүрериниң шагы. 7.55 Медээлер. 8.35 Авто-шоу. 9.00 «Төп». 9.35 Эртен эрте. «Денвер — динозаврларының сөөлгүзү». Мультфильм. 10.05 Амдыызында дегерези бажында. 10.35 «Спортлото» тиражы. 10.50 Эртенги сылдыс. 11.40 Полигон. 12.10 «Эртен дайын үнзе». Уран-чечен фильм. 15.15 Медээлер. 15.25 «Провинция». Гоголь-биле Россияны дургаар. 15.30 «Пиф болгаш Геркулес». Мультфильм. 15.40 «Кустонун командазының суг адаанга аян-чоруу». 16.30 «Аян-чорукчулар клуву». 17.20 Ус-тывыштын дириг ыяжы. 17.25 Мультфильмнер: «Каспер болгаш оон өңнүктери» (Англия), «Буктар хайган ёзулуг анчылар» (АКШ). 18.15 «Панорама». 19.00 Медээлер. 19.20 Дорт эфирге диалог. 20.00 Киночаралл. 20.25 «Казимир». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү (Франция). 22.00 Медээлер. 22.45 Шыдыраа талазы-биле делегейниң бирги чери дээш. 23.00 Футбол. Россияны чемпионады. 2-ги тайм 00.00 Медээлер. 00.20 — 01.55 А. Арбузов. Фильм-шин.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20. Автомиг. 8.25 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 8.50 «Чемпионнарга эртенги чем». 9.20 «Ключ» программа көргүзер. 9.50 «Экспресс-почта магадылаар...» 10.00 Аты-баты... 10.30 «Леголенде аян-чорук». 11.00 Мульти-пульти. «Бөрү-чогаадыкчы». 11.10 «Хар—мээн салым-хуум». Барымдаалыг фильм. 2-ги сериялы. 12.10 Кадыкшыл. 12.40 Кипрас Мажейка. Мурнуу Африкадан репортажтар. 13.10 Тараачыннар айтырыы. 13.30 «Кезип болбас...» 13.45 «Фольклор». Испанияда фестиваль. 14.15 «Тараачыннар». Уран-чечен фильм. 15.50 Лад-галерея. В. Лубенко. 16.00 Өскелерге дөмейлешпес кижи. 17.25 Сылдыстар чаашкыны. 18.25 Дисней-ниң хуулгаазыннары. «Винни-Пухтың чаа ужуралдары», «Карлвлаш». 19.15 Хүнүүн-не байырлал. 19.25 «Хоорайжыгаш». Хөглүг программа. 19.50 Спортчу карусель. 20.00 Медээлер. 20.25 Си-Би Эс кинотеатр. «Баштайгы хандыкшыл». Уран-чечен фильм. 22.05 «Владимир Позверниң Америказы». 22.20 «Сигнал экземпляр». 22.30 «Нате». 23.00 «А» программа. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.23 — 00.30 Реклама.

КИНО

ОКТЯБРЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Секс кулу» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Келир үеним чидиг миннинишкини» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Маннап чоруур кижи» 14.00, 16.00 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: Олар чамдыкта эвэ кээр» 14.00 шакта: «Чаасхаанзыраары чайлаш чок» 16.00 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Адазын дилээн уруг» 9.00 шакта, «Брюс Ли, сени утпаан бис» 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

ОКТЯБРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Секс кулу» 9.30, 12.20, 13.10, 15.00, 16.50 18.40 шактарда: **ВИДЕОЗАЛ:** «Келир үеним чидиг миннинишкини» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда

«КАА-ХЕМ»: «Маннап чоруур кижи» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Чамдыкта олар эвэ кээр» 14.00 шакта: «Чаасхаанзыраары чайлаш чок» 16.00, 18.00 шактарда

«ОТЧУГАШ»: «Черлик ыт Динго» 9.00 шакта; «Христианин» чиниталдың лекциязы 11.00 шакта; «Брюс Ли сени утпаан бис» 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 шактарда.

ОКТЯБРЬ 4-ТЕ

НАЙЫРАЛ: «Кара "бургаи элчизиниң ужудуушкуну» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Секач» 9.40, 11.40, 15.40, 17.40 шактарда.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 563500.

Тургузукчулар: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭ СОВЕТИ болган ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБ

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орааларчызы) А. Б. Монгуш. М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь) М. М. Саая (кол редакторнуң орааларчыны). В. М. Сат Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер кылаан — 3-34-26; кол редакторнуң о ылаачылары — 3-33-91 3-34-17 харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орааларчылар — 45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, политика-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19 3-34-98 ылетнур — 3-34-49; 3-38-73 [illegible] 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш [illegible] 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-67 [illegible] 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03;